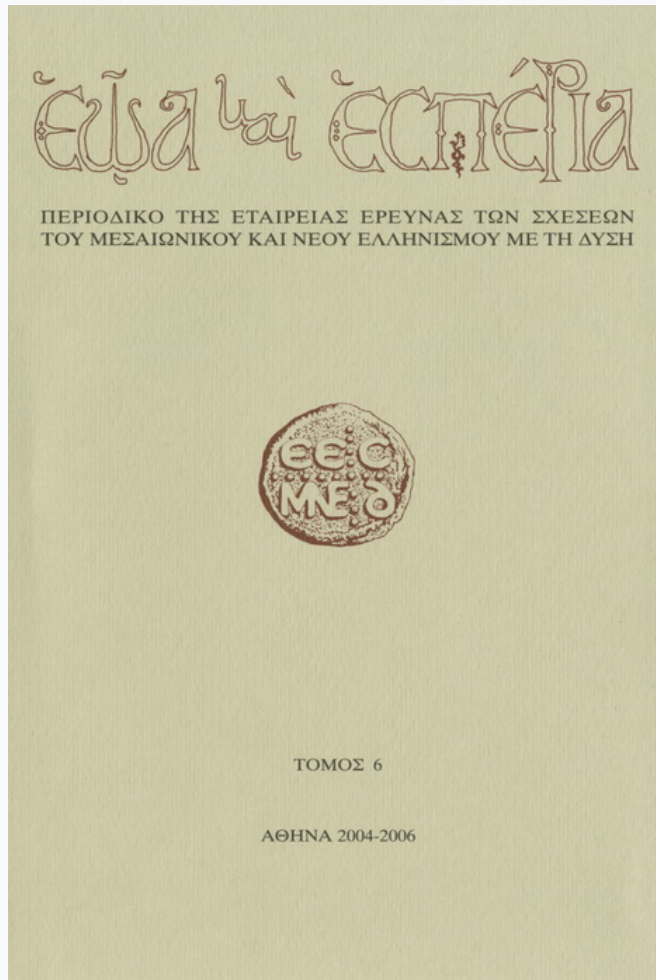

Eoa kai Esperia

Vol 6 (2006)

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΛΟΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ
ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 6ου ΚΑΙ ΤΩΝ
ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 7ου ΑΙ. ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ

doi: [10.12681/eaesperia.69](https://doi.org/10.12681/eaesperia.69)

To cite this article:

ΣΙΝΑΚΟΣ Α. Κ. (2006). Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΛΟΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 6ου ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ 7ου ΑΙ. ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ. *Eoa Kai Esperia*, 6, 97-121. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.69>

**Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΛΟΙΜΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ
ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΟΥ 6ου ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ
ΤΟΥ 7ου ΑΙ. ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΜΑΥΡΙΚΙΟΥ***

Πολλοί από τους σύγχρονους με το Μαυρίκιο ιστορικούς, αλλά και από τους ιστορικούς της δικής μας εποχής, όταν αναφέρονται σε αυτόν, χρησιμοποιούν διάφορους όρους, για να περιγράψουν την προσωπικότητά του. Οι συγγραφείς της εποχής του τον θεωρούσαν ευφυή, συνετό, σταθερό, εγκρατή, θεοσεβή, σοβαρό, ήρεμο¹. Οι σύγχρονοί μας ιστορικοί στηριγμένοι στους συγγραφείς της εποχής χρησιμοποιούν τους ίδιους περίπου χαρακτηρισμούς. Ο Μαυρίκιος θεωρείται συνετός, έξυπνος, ήρεμος, οργανωτικός, δραστήριος, αποφασιστικός, ικανός στρατηγός, τίμιος και ακέραιος².

Υπήρχε όμως στην εποχή της βασιλείας του Μαυρικίου κυρίως στο στρατό και στις λαϊκές τάξεις ένα κλίμα δυσαρέσκειας εναντίον του, το οποίο εξέφραζαν με διάφορους τρόπους και χαρακτηρισμούς, μερικούς από τους οποίους μας διασώζουν οι συγγραφείς της εποχής· αποκαλείται μικροπωλη-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί τη συμπληρωμένη μορφή της ανακοίνωσης του συγγραφέα στην *Ε' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου*, που πραγματοποιήθηκε στις 3-5 Οκτωβρίου του 2003 στην Κέρκυρα.

1. ΕΥΑΓΡΙΟΣ, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, J. BIDEZ - L. PARMENTIER (εκδ.), *The Ecclesiastical History of Evagrius with the Scholia*, London 1898 (ανατ. Amsterdam 1964) σ. 214.28-29: *χειροτονεῖ δέ... Μαυρίκιον... ἀνδρα φρενήρη τε καὶ ἀγχίνου καὶ πάντα ἐν πᾶσιν ἀκριβῆ τε καὶ ἀδόνητον* καὶ 223.2-13· ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ ΠΡΟΤΗΚΤΩΡ, *Ἱστορία*, C. MÜLLER (εκδ.), *FHG IV*, σ. 200-276, κυρίως 258: *Μαυρίκιος... ἔμφρων... καὶ ἐμβριθῆς καὶ κατηκριβωμένος, ξυγκροάσας τε ἐν ἐαντῶ ἄμφω τὰ ἐναντίως ἔχοντα ἀλλήλοις, ὄγκον φρονήματος καὶ πραότητα, πάσης ὑπεροψίας τε καὶ ὀφροῦς ἐλευθέραν*.
2. A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire (284-602). A Social, Economic and Administrative Survey*, τ. 2, Oxford 1964 (στο εἶξ: JONES, *Later Roman Empire*), σ. 308· G. OSTROGORSKY, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, τ. Α', München 1963 (μτφρ. Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀθήνα 1978) [στο εἶξ: OSTROGORSKY, *Ἱστορία*] σ. 146-147· R. BROWNING, *Ὁ αἰώνας τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ζ', Ἀθήνα 1978 (στο εἶξ: BROWNING, *Ἰουστινιανός*), σ. 150-221, κυρίως σ. 215· Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1985 (στο εἶξ: ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Β'*), σ. 42· M. WHITBY, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford 1988 (στο εἶξ: WHITBY, *Maurice*), σ. 4· W. TREADGOLD, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford 1997 (στο εἶξ: TREADGOLD, *History*), σ. 227, 236.

τής, Μαρκιανιστής - άσπλαγχνος³, πλεονέκτης, τσιγκούνης και μικρόψυχος⁴, φιλάργυρος και άπληστος⁵. Και οι σύγχρονοί μας ιστορικοί χρησιμοποιούν τους ίδιους χαρακτηρισμούς, για να παρουσιάσουν την άλλη πλευρά του χαρακτήρα του Μαυρικίου, που κατά την άποψή τους είναι η αδύνατη και προβληματική και οδήγησε στην πτώση του⁶.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να κατανοήσει την αντίδραση αυτή των ανθρώπων της εποχής, την οποία μας παραδίδουν οι πηγές και την οποία ασπάζονται οι σύγχρονοί μας ερευνητές. Η πολιτική του Μαυρικίου στον οικονομικό τομέα θεωρείται ότι ήταν το αποτέλεσμα όχι μόνο της ασύνετης και σπάταλης πολιτικής του Τιβερίου, η οποία βεβαίως έπαιξε το ρόλο της, αλλά κυρίως των πληγμάτων που δέχθηκε η οικονομία από τις φυσικές καταστροφές και τους λοιμούς, που έπληξαν την αυτοκρατορία από το 536-537 ως τις αρχές του 7ου αι. Θα πρέπει λοιπόν να δούμε το Μαυρικό όχι ως ένα φιλάργυρο, που πολλές φορές ενεργούσε έτσι προς ίδιο και των στενών συγγενών του όφελος, αλλά ως έναν κυβερνήτη, που είχε βεβαίως γνώση των μεγάλων οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε η αυτοκρατορία, καθώς και των αγώνων που έπρεπε να διεξαγάγει εναντίον των ποικίλων εχθρών, και γι' αυτό δεν υπέκυπτε στις ποικίλες αξιώσεις που προβάλλονταν από διάφορες κατευθύνσεις. Η τάση του να φανεί χρήσιμος και αποτελεσματικός κυβερνήτης, παρά ευχάριστος και δημοφιλής είναι εμφανής.

Οι πηγές μάς δίνουν λεπτομέρειες για τα διαδοχικά ξεσπάσματα της επιδημίας, η οποία ξεκίνησε το 541 και σιγά - σιγά έγινε ενδημική.

Για την επιδημία του 541-542 ο Προκόπιος μας λέει ότι εξαπλώθηκε σε όλη τη γη την ίδια αναφορά κάνει και ο κατά μια γενιά νεότερός του Ευάργιος, καθώς και ο συγγραφέας του 12ου αι. Μιχαήλ ο Σύρος⁷. Στη διάρκεια της έξαρσής της πέθαιναν κάθε μέρα περίπου δέκα χιλιάδες άνθρωποι.

3. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΣ ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, Οικουμενική Ίστορία, Ρ. WIRTH (εκδ.), Stuttgart 1972, σ. 113.22-27: *Μηδὲ γὰρ ἀνέχεσθαι ἔφασκον ὑπὸ βασιλείᾳ παλιγκάτηλον εἶναι.*
4. ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΦΕΣΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ Ίστορία σὲ 6 βιβλία. The Third Part of the Ecclesiastical History of John bishop of Ephesus [σε αγγλικὴ μτφρ. R. PAYNE-SMITH], Oxford 1860, V.358.
5. ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚΙΟΥ, Χρονικόν, μτφρ. R. H. CHARLES, London 1916, 95.1.21.
6. JONES, Later Roman Empire, ό.π., σ. 310 και 315· BROWNING, Ίουστινιανός, ό.π., σ. 215, 216, 218, 221· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ίστορία Β', ό.π., σ. 57· WHITBY, Maurice, ό.π., σ. 17, 19, 24, 27· ΑΠ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Βυζαντινοί Ίστορικοί καὶ Χρονογράφοι, τ. Α', (4ος - 7ος αἰ.), Ἀθήνα 1997 (στο εἶδος: ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Ίστορικοί καὶ Χρονογράφοι), σ. 505· TREADGOLD, History, ό.π., σ. 228.
7. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Πόλεμοι, J. HAURY (εκδ.), Procopii Caesariensis Opera Omnia I-II, Lipsiae 1905. Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G. WIRTH, I-II, Leipzig 1962, 1963, II.22.249.20-23: *οὐ γὰρ ἐπὶ μέρους τῆς γῆς οὐδὲ ἀνθρώπων τισὶ γέγονεν... ἀλλὰ περιβάλλετο τὴν γῆν ξύμπασαν.* Ο ΙΔΙΟΣ, Ἀνέκδοτα, J. HAURY (εκδ.), Procopii Caesariensis Opera Omnia III, τεύχος 1, Lipsiae 1906. Ed. stereotypa correctior. Addenda et corrigenda adiecit G.

ο αριθμός αυτός είναι υπερβολικός, είναι όμως ενδεικτικός, για να κατανοηθεί πόσο πολλοί ήταν αυτοί που επλήγησαν και κατέληξαν. Ο ίδιος στα *Ἀνέκδοτα* μας λέει ότι η επιδημία αφάνισε μεγάλο μέρος των γεωργών και ερήμωσε τα χωριά⁸. Μια Νεαρά του 544, που αναφέρεται σε τεχνίτες διαφόρων επαγγελμάτων, εργάτες γης, ακόμα και ναύτες, οι οποίοι ζητούσαν διπλάσια και τριπλάσια μεροκάματα, μας βοηθά να καταλάβουμε πόσο είχαν πληγεί οι κατώτερες κοινωνικά τάξεις⁹.

Ο Μιχαήλ ο Σύρος ακολουθώντας τον Προκόπιο δίνει περίπου ίδιο αριθμό θανάτων στην Κωνσταντινούπολη: ο υπολογισμός των νεκρών, λέει, σταμάτησε στις διακόσιες τριάντα χιλιάδες, αν και ήταν πολύ περισσότεροι από τριακόσιες χιλιάδες. Σημαντική και πάλι είναι η πληροφορία του ότι η επιδημία έπληξε τους φτωχούς και τους κατοίκους της υπαίθρου: στην Κωνσταντινούπολη οι αγοραπωλησίες σταμάτησαν, τα μαγαζιά έκλεισαν, αγαθά δεν υπήρχαν: στην ύπαιθρο οι αγέλες εγκαταλείφθηκαν, οι αγροί έμειναν αθέριστοι και τα αμπέλια ατρύγητα¹⁰.

WIRTH, III, Leipzig 1963, III.23.144.17-19: *Ἀλλὰ καὶ τοῦ λοιμοῦ ξύμπασαν περιλαβόντος τὴν τε ἄλλην οἰκουμένην καὶ οὐχ ἥκιστα τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀρχήν*. ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ, *ὁ.π.*, 177.1-3 και 9-10· ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, Χρονικόν, J. B. CHABOT (εκδ.), *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche jacobite d'Antioche (1166-1199), éditée pour la première fois et traduite en français*, τ. 1-3, Paris 1899-1904, II.IX.28.240, όπου ο Μιχαήλ ο Σύρος αναφέρει συγκεκριμένα ότι η νόσος έπληξε όλη την αυτοκρατορία, και στην Ανατολή και στη Δύση, περιοχές της Αφρικής έξω από την αυτοκρατορία, το περσικό κράτος, καθώς και λαούς στα βόρεια του περσικού κράτους. Πρβλ. J. - N. BIRABEN - J. LE GOFF, *The plague in the Early Middle Ages* (αγγλ. μτφρ. ELBORG FORSTER), στο: *Biology of man in history: selections from the Annales, économies, sociétés, civilizations*, R. FORSTER - O. RANUM (εκδ.), Baltimore 1975 (στο εξής: BIRABEN - LE GOFF, *Plague*), σ. 64· TREADGOLD, *History*, *ὁ.π.*, σ. 248.

8. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Πόλεμοι, *ὁ.π.*, II.23.256.10-15: *καὶ κατ' ἀρχαίς μὲν ἔθνησκον τῶν εἰωθότων ὀλίγω πλείους, εἶτα ἔτι μᾶλλον τὸ κακὸν ἤρετο... καὶ αὖ πάλιν ἐς μυρίους τε καὶ τούτων ἔτι πλείους ἦλθεν*. Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἀνέκδοτα*, *ὁ.π.*, 23.144.17-21: *ἀλλὰ καὶ τοῦ λοιμοῦ... τῶν γεωργῶν ἀφανίσαντος μέρος τὸ πλείστον, καὶ ἀπ' αὐτοῦ ἐρήμων ὡς τὸ εἶκος τῶν χωρίων γεγεννημένων*. Πρβλ. EVELYNE PATLAGEAN, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e - 7e siècles*, Paris 1977 (στο εξής: PATLAGEAN, *Pauvreté*), σ. 90-91· C. MANGO, *Byzantium: The Empire of New Rome*, London 1980 (στο εξής: MANGO, *Byzantium*), σ. 68· W. BRANDES, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Amsterdam 1989 (στο εξής: BRANDES, *Städte*), σ. 184· J. DURLIAT, *La peste du VIe siècle (IVe - VIIe siècle)*, Paris 1989 (στο εξής: DURLIAT, *Peste*), σ. 118. Ο J. Durliat πιστεύει ότι οι πληροφορίες του Προκόπιου για τόσο μεγάλη θνησιμότητα ίσως δεν μπορούν να ισχύουν για όλη την αυτοκρατορία: WHITBY, Maurice, *ὁ.π.*, σ. 9.
9. NJ., R. SCHÖLL - G. KROLL (εκδ.) (CJC. III), Berlin 1895 (φωτ. ανατ. Dublin/Zürich 1972), Ed. CXXII. Πρβλ. PATLAGEAN, *Pauvreté*, *ὁ.π.*, σ. 90· BRANDES, *Städte*, *ὁ.π.*, σ. 184· DURLIAT, *Peste*, *ὁ.π.*, σ. 118.
10. ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, *ὁ.π.*, II.IX.28.235-6, 240. Πρβλ. PATLAGEAN, *Pauvreté*, *ὁ.π.*, σ. 90· DURLIAT, *Peste*, *ὁ.π.*, σ. 117-118.

Και ο Παύλος ο Διάκονος σημειώνει επίσης: «Φωνή ανθρώπων δεν υπήρχε στους αγρούς· τα ζώα έμειναν μόνα χωρίς βοσκούς. Οι βοσκότοποι έγιναν τόπος ταφής των ανθρώπων»¹¹. Αναφορά στην επιδημία κάνει και ο Αγάπιος de Menbidj, ο οποίος σημειώνει ότι ενέσκηψε σε όλη τη γη¹².

Η επιδημία του 555 δεν είναι εξακριβωμένο αν ήταν πανώλης· είναι όμως σημαντικό το γεγονός ότι το «θανατικό», όπως αποκαλείται, έπληξε διαφορετικές περιοχές και εξολόθρευσε κυρίως μικρά παιδιά. Ο Αγάπιος de Menbidj αναφέρει λοιμό, από τον οποίο πέθαναν πολλοί το 553· μάλλον είναι το ίδιο «θανατικό», για το οποίο μιλούν και άλλοι συγγραφείς¹³.

Τη «λοιμώδη νόσο» του 558, που αναφέρει ο Αγαθίας, μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε ως πανώλη· έπληξε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας, και στην Ανατολή και στη Δύση, και είχε τεράστιες συνέπειες, γιατί εξολόθρευσε τους νέους που ανανεώνουν τον πληθυσμό¹⁴. Το κύμα αυτό, δεύτερο σύμφωνα με τον Ευάγριο, φτάνει ως το 561 περίπου, οπότε η επιδημία έπληξε την Άμιδα, όπου τριάντα χιλιάδες πέθαναν, και άλλες περιοχές¹⁵.

11. ΠΑΥΛΟΣ Ο ΔΙΑΚΟΝΟΣ, *Historia Langobardorum*, L. BETHMANN et G. WAITZ (εκδ.), *MGH. SRL (Scriptores Rerum Langobardicarum)*, saec. VI-IX, Hannoverae 1878, 4.2.74: *Peculia sola remanebant in pascuis, nullo adstante pastore... nulla vox in rure... Pastoralia loca versa fuerant in sepulturam hominum*. Πρβλ. DURLIAT, *Peste*, ό.π., σ. 117.
12. AGAPIUS DE MENBIDJ, *Kitab al-'Unvan. Histoire universelle, écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj*, A. VASILIEV (εκδ.), *P.O.* 8, Paris 1912, σ. 399-548 (με γαλλική μετάφραση), σ. 431.
13. AGAPIUS, ό.π., σ. 432: «En l'an 26 de Justinianus, il survint une grande peste qui fit périr beaucoup de monde.»· ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΛΑΛΑΣ, *Χρονογραφία*, L. DINDORF (εκδ.) [CSHB], *Bonnae* 1831, σ. 488.4-5· ΘΕΟΦΑΝΗΣ, *Χρονογραφία*, C. DE BOOR (εκδ.), *Theophanis Chronographia*, τ. 1-2, Lipsiae 1883, 1885 (ανατ. Hildesheim 1963), σ. 230.15-17. Πρβλ. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 72· PATLAGEAN, *Pauvreté*, ό.π., σ. 88· MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68.
14. ΑΓΑΘΙΑΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ, *Ίστοριῶν τόμοι Ε'*, R. KEYDELL (εκδ.), *Agathiae Myrinaei Historiarum Libri Quinque* [CFHB, II], *Berolini* 1967, τ. Ε', σ. 175.28-33, σ. 176.1-5 και 176.5-7: *ή δέ τῆς νόσου ιδέα παραπλησία τῇ πρεσβυτέρῳ ἐτύγχανεν οὖσα. πυρετοὶ γάρ ἐπὶ βουβῶσιν ἀνήπαντο συνεχεῖς καὶ οὐκ ἐφήμεροι* και 176.8-27· ΕΥΑΓΡΙΟΣ, ό.π., σ. 177.31-33 και 178.1-2· ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 232.13-6: *τῷ δὲ Φεβρουαρίῳ μηνὶ γέγονεν θνήσκει ἀνθρώπων ἀπὸ βουβῶνος, μάλιστα δὲ τοῖς νέοις, ὥστε μὴ ἐπαρκεῖν τοὺς ζῶντας θάπτειν τοὺς τεθνεῶτας ἐκράτησεν δὲ ἡ θνήσκει ἀπὸ μηνὸς Φεβρουαρίου ἕως μηνὸς Ἰουλίου*. Πρβλ. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 59 και 65· PATLAGEAN, *Pauvreté*, ό.π., σ. 88· MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68· BRANDES, *Städte*, ό.π., σ. 185· D. CH. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A systematic survey of subsistence crises and epidemics* [Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 9], *Aldershot* 2004 (στο εξής: STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*), σ. 117.
15. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 235.10-1· ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, ό.π., II.IX.32.268· Πρβλ. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 59· PATLAGEAN, *Pauvreté*, ό.π., σ. 88· MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68.

Για τρίτη φορά αυτόν τον αιώνα η πανώλης έπληξε την αυτοκρατορία περίπου δέκα - δεκαπέντε χρόνια μετά, το 573-574¹⁶ εξαπλώθηκε σε πολλές περιοχές και τα θύματά της ήταν πολλές χιλιάδες. Ο Μιχαήλ ο Σύρος αναφέρει ότι στην Κωνσταντινούπολη μεταφέρονταν κάθε μέρα τρεις χιλιάδες νεκροί. Ίσως και πάλι οι αριθμοί να είναι υπερβολικοί, δείχνουν όμως το μέγεθος της συμφοράς¹⁷.

Ο λοιμός επανήλθε στην αυτοκρατορία, και στην Ανατολή και στη Δύση, για τέταρτη φορά από το 588 ως το 591 περίπου¹⁸. Αν και υπάρχουν κάποιες αντιφάσεις και δεν υπάρχει ομοφωνία για τη χρονολόγηση των Αβαροσλαβικών επιδρομών στη Θεσσαλονίκη, φαίνεται ότι και η πανώλης, που περιγράφει ο συγγραφέας των *Θαυμάτων του Άγιου Δημητρίου*, έπληξε την πόλη το καλοκαίρι του 586, λίγο πριν από το Σεπτέμβριο, οπότε οι Αβαροσλάβοι πολιορκήσαν τη Θεσσαλονίκη. Μπορούμε λοιπόν να την εντάξουμε και αυτή στο τέταρτο κύμα της επανεμφάνισης της νόσου. Ο συγγραφέας μάς δίνει την πολύ σημαντική πληροφορία ότι η νόσος έπληξε τους νέους στην ηλικία ανθρώπων και ότι όσοι γεωργοί επέζησαν βρέθηκαν στη διάρκεια της πολιορκίας εκτός των τειχών για γεωργικές εργασίες και δεν μπόρεσαν να υπερασπιστούν την πόλη¹⁹.

-
16. ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ, ό.π., σ. 177.31-33 και 178.1-2· Πρβλ. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 59, 65 και 74· MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68· STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 118.
17. IOHANNIS ABBATIS BICLARENSIS, *Chronica*, TH. MOMMSEN (εκδ.), *MGH. Auct. Ant. XI*, 2, Berolini 1894, σ. 213: *In regia urbe mortalitas inguinalis plagae exardescit, in qua multa milia hominum vidimus defecisse* και σ. 214: *Huius Tiberii Caesaris die prima in regia urbe inguinalis plaga sedata est*. *Chronica Minora II, CSCO*, τ. 4, *Scriptores Syri* 4 (interpretatus est J.-B. CHABOT) Louvain 1960, σ. 174: *Annus 885 Graecorum... Eodem anno lues tumorum pervenit Constantinopolim et ejiciebantur [cadavera]*. ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, ό.π., II.X.8.310· Πρβλ. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 59· PATLAGEAN, *Pauvreté*, ό.π., σ. 88.
18. ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ, ό.π., σ. 177.31-33 και 178.1-2. Πρβλ. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 74-75· MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68· TREADGOLD, *History*, ό.π., σ. 231.
19. Θαύματα Αγ. Δημητρίου, P. LEMERLE (εκδ.), *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le texte*. Paris 1979, 3, σ. 75-82, κυρίως σ. 77: *τὸ νέον καὶ ἀνθῶν τῆς ἡλικίας ἐφθείρετο, τὸ δὲ παλαιῶν καὶ ἐγγὺς ἀφανισμοῦ διετηρεῖτο* και 13, σ. 133-138, κυρίως σ. 137: *καὶ αὐτοῦ τοῦ περιλειφθέντος ἐκ τοῦ λοιμοῦ παγανικοῦ ὀλιγοστὸν πάνν μέρος τάχα καὶ ἄχρηστον ἐν τῇ πόλει τηρικαῦτα ἐτύγχανε, πολλῶν μὲν ἕξω ἐν προαστείοις καὶ ἀγροῖς ἐναποκλεισθέντων ὡσπερ καὶ μὴ δυνηθέντων εἰσβάλειν τῇ πόλει διὰ τὸ τρύγης εἶναι καιρὸν, καὶ ἀθρόως καὶ ἀπροσδοκῆτως ἐχέκολλα τῷ τείχει τοὺς πολεμίους περικαθίσει*. Πρβλ. DURLIAT, *Peste*, ό.π., σ. 114. Ο Durliat λέει ότι το συγκεκριμένο γεγονός συνέβη το 586· ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Δηγήσεις περί τῶν θαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1993* (Κέντρο Ἀγιολογικῶν Μελετῶν Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Γραμματεία τῶν Δημητρείων, Α'), σ. 83. Ο Παν. Χρήστου πιστεύει αντίθετα ότι η πρώτη πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σλάβους, στη διάρκεια της οποίας συνέ-

Στην περίοδο που μας απασχολεί ο λοιμός έπληξε την αυτοκρατορία για πέμπτη και τελευταία φορά από το 599-600. Η επιδημία ήταν γενική και εξαπλώθηκε σε όλες σχεδόν τις περιοχές του Βυζαντινού Κράτους, στην Ανατολή και τη Δύση, αλλά και έξω από αυτό στην Περσία. Ο Ηλίαις μητροπολίτης Νισίβεως λέει ότι τα θύματα ήταν πολλά και τα σπίτια έμειναν χωρίς κατοίκους, πράγμα το οποίο είχε επίπτωση στις καλλιέργειες. Ο Μιχαήλ ο Σύρος αναφέρει ότι τα θύματα, που μετρήθηκαν, ήταν 3.180.000. Ο αριθμός είναι υπερβολικός, διότι δεν αναφέρεται στις σύγχρονες με το γεγονός πηγές, από τις οποίες αντλεί ο ανωτέρω συγγραφέας και διότι με τα μέσα της τότε εποχής ήταν αδύνατο να καταμετρηθεί με τόση ακρίβεια ο αριθμός των νεκρών, δείχνει όμως το μέγεθος της συμφοράς. Στον ίδιο λοιμό στην περιοχή της Αντιόχειας και της Έμεσας αναφέρεται ο βίος του Συμεών του Σαλού²⁰.

Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, δηλαδή από το 542-602 την αυτοκρατορία συγκλόνισαν και λιμοί. Αν και οι πηγές δε συμφωνούν για την ακριβή χρονολόγηση, φαίνεται ότι από το 544-549 λιμός έπληξε διαδοχικά όλες τις περιοχές της Ανατολής· υπήρχε έλλειψη σιταριού, κρασιού, φρούτων, αλλά και γάλακτος και κρέατος, διότι από το 546-548 υπήρχε επιζωοτία, που εξολόθρευσε το ζωικό πληθυσμό. Όλες οι πηγές μιλούν για πολλούς θανάτους όχι μόνο εξαιτίας της αστίας, αλλά και λόγω βουλημίας· πολλοί, εξασθενημένοι έτρωγαν υπερβολικά, όταν έβρισκαν οποιαδήποτε τρόφιμα, και πέθαιναν²¹.

βη ο συγκεκριμένος λοιμός, έγινε το 597. Βλ. και TH. KORRES, Some remarks on the first two major attempts of the Avaroslavs to capture Thessaloniki (597 and 614), *Βυζαντινά* 19 (1998) 171-185.

20. Βίος Συμεών Σαλού, A. J. FESTUGIERE en collaboration avec RYDEN (έκδ.), *Léontios de Néapolis. Vie de Syméon le fou et vie de Jean de Chypre*, Paris 1974, σ. 85.1-9· ΗΛΙΑΣ ΝΙΣΙΒΕΩΣ, *Χρονικόν*, E. W. BROOKS (εκδ.), *Eliae Metropolitae Nisibeni opus chronologicum I*, *CSCO*, *Scriptores Syri* 23, Louvain 1954 (με λατιν. μτφρ.), σ. 60: *Annus 911. Eo fuit morbus bubonis et pestis exitialis; et manserunt domus multae sine incolis et agri multi non messi*· ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, ό.π., II.X.23.373-4. Πρβλ. JONES, *Later Roman Empire*, ό.π., σ. 314. Ο Jones στη σελίδα αυτή αναφέρεται σε λοιμό της ίδιας χρονικής περιόδου, που πλήττει και το στρατόπεδο των Αβάρων· BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 67· PATLAGEAN, *Pauvretyé*, ό.π., σ. 88· MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68· DURLIAT, *Peste*, ό.π., σ. 114· TREADGOLD, *History*, ό.π., σ. 234, όπου σημειώνεται: «the plague had recurred not only in the Balkans but in Constantinople, Anatolia, Mesopotamia, Italy, and Africa, aggravating the empire's financial woes». Είναι το τέλος του 598 και η αρχή του 599 μ.Χ.· ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 119.
21. ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΡΗΤΩΡ, *Έκκλησιαστική Ίστορία*, E. W. BROOKS (εκδ.), *Zachariae Rhetori Historia Ecclesiastica II*, *CSCO*, τ. 3, *Scriptores Syri* 42, Louvain 1953 (με λατινική μτφρ.), σ. 42.131: *Eo tempore defectus fuit frumenti et infecunditas τροφῶν per totam regionem Orientis anno ενάτω; et fames animam ac corpus adficiabat et pestis eam sequebatur et accidit hominibus calamitas*

Από το 552 ως το 560 ξηρασία έπληξε την περιοχή της Άμιδας, φαίνεται όμως ότι επεκτάθηκε και σε πολλές άλλες περιοχές του Κράτους στην Ανατολή, μεταξύ των οποίων και στην Κωνσταντινούπολη: αν και ειδικά για την πρωτεύουσα η περίπτωση δεν επιτρέπει συμπεράσματα, στην Άμιδα, όπως και σε άλλες περιοχές, πέθαιναν ή παραφρονούσαν από την πείνα²².

Το 582 έχουμε λιμό γενικό στην Ανατολή και βέβαια στην Κωνσταντινούπολη. Ο Μαυρίκιος, που μόλις είχε ανέλθει στο θρόνο, έδωσε εντολή να καταναλωθεί το δημόσιο κριθάρι, που τέλειωσε σε τρεις μέρες· ζυμώθηκαν στη συνέχεια τα όσπρια, που υπήρχαν στις αποθήκες και τα μαγαζιά χωρίς να λυθεί το πρόβλημα: η πείνα είχε επικρατήσει παντού, ακόμα και σε περιοχές από τις οποίες η πρωτεύουσα προμηθευόταν το σιτάρι, όπως η Αίγυπτος. Σημαντική είναι η πληροφορία που μας δίνει ο Ιωάννης Εφέσου και ο Μιχαήλ ο Σύρος, που τον αντιγράφει σχεδόν κατά λέξη, ότι ο λιμός έπληξε κυρίως τους νέους, αγόρια και κορίτσια²³.

bulimi (βούλιμος): *hoc est fames taurina*. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 225.4-5: *Τούτω τῷ ἔτει γέγονε λεῖψις σίτου καὶ οἴνου καὶ χεμερία πολλή*. ΑΓΑΡΙΟΥΣ, ό.π., σ. 432· ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, ό.π., Π.ΙΧ.29.244-5. Πρβλ. PATLAGEAN, Pauvreté, ό.π., σ. 76, 91. Στη σ. 91 η E. Patlagean διατυπώνει την άποψη ότι ο λιμός πιθανόν προήλθε από τη μείωση των εργατικών χειρών λόγω του λοιμού του 541-542: η θνησιμότητα στη συνέχεια μεγάλωσε, διότι ο ίδιος ο λιμός υπήρξε αιτία της βουλμίας, που με τη σειρά της πολλαπλασίασε τα θύματα· ρόλο βέβαια κατά την E. Patlagean έπαιξε και η επιζωοτία, που στέρησε από τους αγρότες τα υποζύγια για την καλλιέργεια των αγρών και από τους ανθρώπους γενικά το γάλα και το κρέας. Χ. Ν. ΣΜΠΑΡΟΥΝΗΣ, Γενική Χειρουργική, τ. Α' - Γ', Θεσσαλονίκη 1989-1991, Β', σ. 707-709. Η περίπτωση, που αναφέρει ο Ζαχαρίας Ρήτωρ, ονομάζεται σύνδρομο του Boerhaave. Πρόκειται για θάνατο από υπερβολική λήψη τροφής, που οδηγεί σε βίαιο έμετο και διάτρηση του οισοφάγου. Α. Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ, Άνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (4ος - 6ος αι.), Θεσσαλονίκη 2003 (στο εξής: ΣΙΝΑΚΟΣ, Άνθρωπος και περιβάλλον), σ. 168.

22. ΜΑΛΛΑΛΑΣ, ό.π., σ. 488.6-14· ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 230.17-23· ΗΛΙΑΣ ΝΙΣΙΒΕΩΣ, ό.π., σ. 59: *Annus 871. Eo apparuerunt Amidae post famem magnam quae in ea per octo annos fuit homines qui ut canes latrabant, et ut capri atque ut feles balabant et ut galli clamabant et in muris saliebant*. ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, ό.π., Π.ΙΧ.32.267. Πρβλ. PATLAGEAN, Pauvreté, ό.π., σ. 76-77, 79, 81, 84· Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οικονομία - Κοινωνία, *Ίστορία Έλληνικου Έθνους*, τ. Η', Άθήνα 1979 (στο εξής: ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οικονομία - Κοινωνία), σ. 180-213, κυρίως σ. 182· ΣΙΝΑΚΟΣ, Άνθρωπος και περιβάλλον, ό.π., σ. 157.
23. ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΦΕΣΟΥ, Έκκλησιαστική Ίστορία, E. W. BROOKS (εκδ.), *Johannis Ephesini Historiae Ecclesiasticae pars tertia, CSCO*, τ. 55, *Scriptores Syri 3*, Louvain 1964, σ. 1-261 (με λατινική μτφρ.), σ. 133: *Anno 893... fuit caritas panis in omnibus regionibus Occidentis et praesertim in urbe regia... et tota terra angustiam patiebatur et homines in eo erant, ut de facie terrae deficerent*, σ. 134: *De strage infantium ingente. Et mors primo in pueris et puellis praevaluit...*· ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, ό.π., Π.ΙΧ.19.351, όπου σημειώνεται: *La mort s'empara tout d'abord des jeunes gens et des jeunes filles*. Πρβλ. PATLAGEAN, Pauvreté, ό.π., σ. 78, 79, 80, 84· ΣΙΝΑΚΟΣ, Άνθρωπος και περιβάλλον, ό.π., σ. 157-158.

Από το 600 ως το 602 υπήρξε ξηρασία συνοδευόμενη από ακρίδες και λιμός στις περιοχές της Συρίας και της Παλαιστίνης, μάλλον όμως και αλλού, διότι και η Κωνσταντινούπολη δοκιμάζει έλλειψη σιταριού το 602. Φαίνεται ότι οι φορτώσεις σιτηρών από τις παραγωγικές περιοχές λόγω της ξηρασίας ήταν ανεπαρκείς. Εξαιτίας του λιμού στην Κωνσταντινούπολη έγιναν ταραχές το χειμώνα του 601-602 και το πλήθος αγανακτισμένο στράφηκε κατά του αυτοκράτορα Μαυρικίου²⁴.

Η λεπτομερής αυτή αναφορά στους λοιμούς και λιμούς, που έπληξαν την αυτοκρατορία μετά το 536-537, έγινε για να κατανοηθεί, όπως ήδη αναφέρθηκε²⁵, η οικονομική πολιτική του Μαυρικίου. Η αναδρομή φαίνεται ίσως μακρά και πιθανόν θεωρείται ότι ελάχιστη σχέση έχει με την οικονομική πολιτική του Μαυρικίου. Οι επιδημίες όμως και οι λιμοί είχαν, όπως πιστεύεται, την αρχή τους και την αιτία τους σε κλιματικές διαταραχές, που ξεκίνησαν με την έκρηξη του ηφαιστείου του Rabaul του 536-537 και διήρκεσαν περίπου εξήντα χρόνια²⁶ η οικονομική πάλι κρίση ήταν το αποτέλεσμα του πλήγματος, που δέχθηκε ο πληθυσμός από τους επαναλαμβανόμενους λιμούς και τις επιδημίες· η πανώλης έγινε ενδημική και επανερχόταν κάθε δεκαπέντε περίπου χρόνια²⁷. Το χρονικό αυτό διάστημα, σύμφωνα με τα τότε

24. ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, ό.π., σ. 290.28-291.15: *Ἐννεακαιδεκάτῳ ἐνιαυτῷ τῆς βασιλείας Μαυρικίου... ὄρα χειμῶνος, σιτοδεία τις τοῖς Βυζαντίοις ἐνέσκηψεν. Τούτου δῆτα τοῦ λιμοῦ γεγονότος καταστασιάζει τὰ πλήθη τοῦ αυτοκράτορος... τοῦ τοῖνον βασιλέως ἅμα τοῖς ὄχλοις τὰς λιτὰς ποιουμένον, νεωτερίσαντες ἀπὸ τοῦ πλήθους τινὲς ἐς Μαυρίκιον ἐβλασφήμον καὶ λίθους ἐξέπεμπον κατὰ τοῦ αυτοκράτορος.* ΜΙΧΑΗΛ Ο ΣΥΡΟΣ, ό.π., II.X.23.374. Πρβλ. ΡΑΤΛΑΓΕΑΝ, Ραυνρετέ, σ. 77, 78, 79, 80, 84· ΒΡΩΝΙΝΓ, Ἰουστινιανός, σ. 221· ΧΑΪΤΒΥ, Maurice, ό.π., σ. 24, 168· ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι, ό.π., σ. 478· ΤΡΕΑΔΓΟΛΔ, History, ό.π., σ. 235· ΣΙΝΑΚΟΣ, Ἄνθρωπος καὶ περιβάλλον, ό.π., σ. 158.

25. Ό.π., σ. 98.

26. Η. Η. ΛΑΜΒ, Climate: Present, Past and Future, τ. 2: Climatic history and the Future, London 1977 (στο εξής: ΛΑΜΒ, Climate), σ. 262· Ι. ΤΕΛΕΛΗΣ, Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο. Προσέγγιση των πληροφοριών από τις πηγές και εμπειρικές ενδείξεις για τις διακυμάνσεις του κλίματος της Α. Μεσογείου και Μ. Ανατολής (300-1500 μ.Χ.). Διδ. διατριβή (ανέκδοτη), Ιωάννινα 1994 (στο εξής: ΤΕΛΕΛΗΣ, Κλίμα), σ. 532· J. ΚΟΔΕΡ, Climatic Change in the Fifth and Sixth Centuries?, στο: *The Sixth Century. End or Beginning?*, Brisbane 1996 (στο εξής: ΚΟΔΕΡ, Climatic Change), σ. 270-285, κυρίως σ. 278· J. D. ΓΑΝΝ, A.D. 536 and its 300-year aftermath, στο: *The Years without Summer. Tracing A.D. 536 and its aftermath* [BAR International Series 872], Oxford 2000, σ. 5-20· Α. ΣΙΝΑΚΟΣ, Ένα περίεργο φυσικό φαινόμενο της εποχής του Ιουστινιανού: η «συννεφιά» των ετών 536-537 μ.Χ., *Βυζαντιακά* 22 (2002) 31-48, κυρίως σ. 33, 43 (στο εξής: ΣΙΝΑΚΟΣ, «Συννεφιά» των ετών 536-537).

27. ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ, ό.π., σ. 177.31-33, 178.1-2: *Καὶ ταῦτα μὲν πολλάκις ἐν ταῖς περιόδοις τῶν κύκλων τῶν καλουμένων ἐπινεμήσεων ταῖς πόλεσι καὶ τοῖς ἑτέροις ἐγγίνοντο τόποις. Μάλιστα δὲ πανωλεθρία σχεδὸν τοῖς ἀνθρώποις ἐπέπιπεν ἐνὶ ἡ δευτέρῳ ἔτει τῆς πεντεκαίδεκαετηρίδος*

δεδομένα για τη διάρκεια της ζωής των ανθρώπων, αντιπροσώπευε κάτι λιγότερο από το διάστημα ανάμεσα σε δύο γενιές· έτσι γινόταν εξαιρετικά δυσχερής η ανανέωση του πληθυσμού, ιδίως επειδή η επιδημία έπληξε στη διάρκεια των διαφόρων εκρήξεών της τους ανθρώπους νεαρής ηλικίας, που θα ανανέωναν τον πληθυσμό²⁸. Η κρίση διαρκώς επιτεινόταν - και από άλλους βέβαια λόγους - και κορυφώθηκε στα χρόνια του Μαυρικού.

Θα πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι πέρα από τις φυσιολογικές κλιματικές αιτίες η πείνα ήταν το αποτέλεσμα και της επιδημίας, που μείωσε τον πληθυσμό, και μάλιστα τον αριθμό των εργατών και των τεχνιτών που εργάζονταν στις πόλεις για την τροφοδοσία τους. Έτσι η επιδημία έφερε τη θνησιμότητα και την πείνα και αυτή με τη σειρά της οδηγούσε στη θνησιμότητα²⁹. Το μέγα πρόβλημα, το οποίο δεν απαντήθηκε, είναι με πόση ακρίβεια θα μπορούσε να προσδιοριστεί το πλήγμα, που υπέστη ο πληθυσμός. Ο ακριβής αριθμητικός προσδιορισμός βέβαια με βάση τα στοιχεία που έχουμε είναι αδύνατος· γι' αυτό οι σημερινοί ερευνητές δε συμφωνούν στο ποσοστό, κατά το οποίο ο πληθυσμός μειώθηκε.

Υπάρχουν επιστήμονες που πιστεύουν ότι ο πληθυσμός μειώθηκε δραστικά από τους αλληπάλληλους λοιμούς του 6ου αι. Προσδιορίζουν μάλιστα σε υψηλά ποσοστά - κατά την κρίση τους ακριβή - τη μείωση αυτή. Ο J. C.

τοῦ κύκλου. Πρβλ. J. C. RUSSEL, That Earlier Plague. Demography, vol. 5, no 1, 1968 (στο εξής: RUSSEL, Earlier Plague), σ. 174-184, κυρίως σ. 179, όπου σημειώνει: «Given the erratic character of the data, the periodicity (ενν. of the plague) is impressive»· PATLAGEAN, Pauvreté, ό.π., σ. 88, 90· MANGO, Byzantium, ό.π., σ. 68· P. BROWN, The World of Late Antiquity, London 1989 (μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΣΤΑΜΠΟΓΛΗ, Αθήνα 1998) [στο εξής: BROWN, Ύστερη Αρχαιότητα] σ. 164, όπου σημειώνει: «Η επιδημία άρχισε με μία βίαιη έκρηξη ανάμεσα στο 541 και το 543 και παρέμεινε ενδημική σε όλη τη Μεσόγειο ως τη δεκαετία του 570».

28. ΑΓΑΘΙΑΣ Ε', ό.π., σ. 176.11-13: *και άπασα μὲν ήλικία χύδην έφθειρετο, μάλιστα δὲ τὸ άκμάζον τε και ήβάσκον, και έν τούτῳ πλέον οί άρρενες.* ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 232.13-4: *... γέγονεν θνήσις ανθρώπων από βουβώνος, μάλιστα δὲ τοίς νέοις...* Πρβλ. RUSSEL, Earlier Plague, ό.π., σ. 180· PATLAGEAN, Pauvreté, ό.π., σ. 90· MANGO, Byzantium, ό.π., σ. 68, όπου σημειώνει: «The attested fact that young adults were particularly susceptible to the disease... must have produced extremely damaging demographic consequences»· BRANDES, Städte, ό.π., σ. 184· ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Famine and Pestilence, ό.π., σ. 143.

29. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Πόλεμοι, ό.π., Π.23.259.9-19: *Έργασία ξύμπασα ήργει και τὰς τέχνας οί τεχνίται μεθήκαν άπάσας, έργα τε άλλα όσα δὲ έκαστοι έν χειροίν είχον, έν πόλει γοῦν άγαθοίς άπασιν άτέγνωσις εύθηννοση λιμός τις άκριβής επεκόμαζεν... ώστε και τών νοσοῦντων τισίν άωρον ξυμβήναι δοκείν άπορία τών αναγκαιών την τοῦ βίον καταστροφήν.* Πρβλ. PATLAGEAN, Pauvreté, ό.π., σ. 91, όπου σημειώνει: «elles (les causes) semblent avoir été en partie naturelles, mais il est logique aussi de faire à cette date une part à la depopulation. Et la famine se complique à son tour d' une mortalité humaine qui semble lui être imputable»· ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Famine and Pestilence, ό.π., σ. 159-160.

Russet προσδιορίζει τις απώλειες κατά την πρώτη εμφάνιση του λοιμού στο 20-25%. Ός το τέλος του αιώνα ο πληθυσμός μειώθηκε στο 40-50% και ώς το τέλος του 7ου αι. στο 50-60%. Ο ίδιος πιστεύει ότι οι συνεχείς επιδημίες δεν επέτρεπαν για έναν αιώνα στον πληθυσμό να ανανεωθεί³⁰.

Ο P. Charanis δεν πιστεύει ότι τα ποσοστά, που δίνουν οι ερευνητές, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, δέχεται όμως χωρίς αμφιβολία ότι η απώλεια ζωής και επομένως η μείωση του πληθυσμού ήταν μεγάλη³¹.

Η E. Patlagean, αν και αποφεύγει να αναφερθεί σε αριθμούς, δέχεται αυτό που έχει ήδη σημειωθεί³², ότι οι αλλεπάλληλες εκρήξεις της επιδημίας - συνοδευόμενες και από λιμούς - δεν επέτρεψαν την ανανέωση του πληθυσμού. Μάλιστα πιστεύει ότι προς το τέλος του αιώνα οι αρχικές απώλειες του 541-542 είχαν διπλασιαστεί³³.

Ο C. Mango χωρίς να αναφέρει συγκεκριμένους αριθμούς και ποσοστά δέχεται ανεπιφύλακτα ότι ο επανερχόμενος λοιμός, αλλά και άλλες επιδημίες προκάλεσαν δραματική μείωση του πληθυσμού και ότι αρκετές πόλεις ουσιαστικά ερημώθηκαν³⁴.

Αντίθετα ο J. Durliat, αν και δέχεται ότι οι λοιμοί έπληξαν τον πληθυσμό, δε δέχεται τα στοιχεία που δίνουν οι συγγραφείς της εποχής εκείνης, του φαίνονται ύποπτα: κυρίως προβληματίζεται, διότι δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί αν οι πληροφορίες αυτές ίσχυαν για όλη την αυτοκρατορία και όχι μόνο για τις μεγάλες πόλεις. Πάρα πολύ τον προβληματίζει η έλλειψη στοιχείων άλλων επιστημόνων, επιγραφολόγων, παπυρολόγων, αρχαιολόγων κ.ά. Εξάλλου, αν η Κωνσταντινούπολη έχασε το 50% του πληθυσμού της, πώς δικαιολογείται η σιτοδεία που ακολούθησε³⁵;

30. RUSSEL, Earlier Plague, ό.π., σ. 174, 180, 181, όπου σημειώνει: «the continuing epidemics made for constantly declining population for a century»· BRANDES, Städte, ό.π., σ. 186.

31. P. CHARANIS, Observations on the Demography of the Byzantine Empire, στο: *Studies on the Demography of the Byzantine Empire* [Variorum Reprints], London 1972 (στο εξής: CHARANIS, Demography), σ. 1-19, κυρίως σ. 10, όπου σημειώνει: «but there can be little doubt, even if we show the greatest reserve in accepting the testimony of Procopius, John of Ephesus, and Evagrius, that the loss of life was great»· ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΩΣΗΣ, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινών και εν γένει παλαιοχριστιανικών χρόνων*, Αθήνα 1996, σ. 211.

32. Ό.π., σ. 105.

33. PATLAGEAN, Pauvreté, ό.π., σ. 88, όπου σημειώνει: «La flambée de 541 est donc au centre de l'histoire démographique de cette période», σ. 90, όπου σημειώνει: «Les épidémies de 573 et de 590, sont effectivement venues à point nommé redoubler le dégât initial, le manque à naître consécutif à l'épidémie de 541-542» και σ. 91.

34. MANGO, Byzantium, ό.π., σ. 68, 77.

35. DURLIAT, Peste, ό.π., σ. 107, 116, 117 και 118, όπου γράφει: «Ce total général (που αναφέρεται ο Προκόπιος)... me paraît hautement suspect, et, dans tous les cas, ces informations ne peuvent être extrapolées à tout l' Empire».

Ούτε οι J. - N. Biraben και J. Le Goff δέχονται τα αριθμητικά στοιχεία των πηγών για μείωση του πληθυσμού κατά το ένα τρίτο ή κατά το ένα τέταρτο, δέχονται όμως ότι οι λοιμοί του 6ου αι. επέφεραν μεγάλη κάμψη στον πληθυσμό³⁶.

Ο D. Ch. Stathakopoulos σε μελέτη που δημοσιεύτηκε το 2004 αν και πιστεύει ότι οι εκτιμήσεις για τη συνολική μείωση του πληθυσμού, που προκάλεσε ο λοιμός, είναι μια απλή εικασία³⁷, δέχεται ότι η θνησιμότητα ήταν υψηλή και οι μακροπρόθεσμες δημογραφικές συνέπειες αξιόλογες³⁸. Κυρίως πιστεύει ότι οι συνέπειες ήταν μη αντιμετωπίσιμες και επομένως οδυνηρές, όταν συνυπήρχαν κρίσεις διαφορετικών τύπων π.χ. πείνας, επιδημίας με παρατεταμένα δυσάρεστα κλιματικά φαινόμενα³⁹. Τέτοια βέβαια σημειώθηκε ήδη ότι υπήρξαν μετά το 536-537⁴⁰. Βέβαια κάνει αναφορά στις μελέτες, στις οποίες οι συγγραφείς προσπάθησαν με αριθμητικά δεδομένα να υπολογίσουν την πτώση του πληθυσμού⁴¹. Αν και θεωρεί ότι οι υπολογισμοί δείχνουν τη γενική τάση, πιστεύει ότι, αν δεχθούμε τους υπολογισμούς του T. I. Bratton, με το πρώτο ξέσπασμα του λοιμού ο πληθυσμός μειώθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά 20% περίπου⁴². Μακροπρόθεσμα ο πληθυσμός ίσως να μειώθηκε και 50% περίπου, όμως δεν μπορεί να δεχθεί αυτό, που ο Hollingsworth προτείνει, ότι δηλαδή το 542 μειώθηκε κατά 48%⁴³.

36. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 61, 62, όπου σημειώνουν: «There is every reason to believe that in the Mediterranean area... the great plagues of the sixth century... caused a catastrophic demographic slump».

37. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 169.

38. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 173.

39. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 172.

40. Ό.π., σ. 104-105.

41. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 140, όπου αναφέρεται σε μελέτη του T. I. Bratton, του οποίου ασπάζεται τη μεθοδολογία, αλλά όχι τα ακριβή αριθμητικά δεδομένα. Βλ. T. I. BRATTON, *The Identity of the Plague of Justinian. Parts I, II.*, *Transactions and Studies of the College of Physicians of Philadelphia* 3 (1981) 114-124, 174-180.

42. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 140.

43. STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 140. Βλ. τη μελέτη του T. H. HOLLINGSWORTH, *Historical Demography (The Sources of History: Studies in the Uses of Historical Evidence)*, Cambridge 1969, σ. 355-374, κυρίως σ. 367.

44. BROWNING, *Ίουστινιανός*, ό.π., σ. 213, 220· MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68· BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 63, όπου σημειώνουν: «it can be also be seen as one of the circumstances attracting Slavic populations into the Balkans and Greece, where the epidemic may have created a vacuum and an opportunity for new settlers»· J. KODER, *Historical aspects of a recession of cultivated land and the end of the late antiquity in the east Mediterranean*, *Paläoklimaforschung/ Palaeoclimate Research* 10 (1993) 157-167, κυρίως σ. 164, όπου σημειώνει: «The following crucial points... can be emphasized... the plague starting 541 A.D. and

Πολλοί πιστεύουν ότι η ευκολία, με την οποία οι επιδρομείς καταλάμβαναν πόλεις και περιοχές της αυτοκρατορίας, κυρίως στη Βαλκανική, δείχνει ότι ο πληθυσμός είχε μειωθεί και είχε επέλθει μια προϊούσα ερήμωση κυρίως της υπαίθρου⁴⁴.

Είναι φυσικά εξαιρετικά δύσκολος ο ακριβής αριθμητικός προσδιορισμός των απωλειών, όπως αυτός που κάνουν οι ερευνητές, και η αποδοχή του· θα πρέπει όμως να γίνει αποδεκτό ότι οι ανθρώπινες απώλειες ήταν βαριές και προξένησαν μια καταστροφική δημογραφική κάμψη⁴⁵.

Κατά τον J. C. Russel και τους J. - N. Biraben και J. Le Goff τα αποτελέσματα των λμίων και των επαναλαμβανόμενων επιδημιών του βου αι. ήταν αναλογικά όμοια με εκείνα του 14ου αι. στην Ευρώπη⁴⁶. Αν λοιπόν έκανε κανείς μια υπόθεση εργασίας και αποτολμούσε έναν αριθμητικό προσδιορισμό στηριγμένος στην αναλογική αυτή ομοιότητα και στους υπολογισμούς για μείωση του πληθυσμού από επιδημίες και λιμούς κατά το 14ο αι., που κάνει ο Elias Tuma⁴⁷, θα κατέληγε στο συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός ως τα τέλη του βου αι. μειώθηκε πιθανόν κατά 20-30%⁴⁸.

Οι οικονομικές επιπτώσεις της πληθυσμιακής μείωσης σε μια βασικά ελεύθερη οικονομία καπιταλιστικού τύπου, που διέπεται από το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης, όπως αυτή του Βυζαντίου⁴⁹, ήταν πολύ μεγάλες. Οι επιδημίες και οι λιμοί, των οποίων αιτίες υπήρξαν οι κλιματικές διαταραχές, προξένησαν κρίση, το προφανές αποτέλεσμα της οποίας ήταν η μείωση της προσφοράς αγαθών, κυρίως όμως βασικών ειδών διατροφής, σιταριού, κριθαριού, οσπρίων⁵⁰. Σύμφωνα με τους επιστήμονες που ασχολούνται σήμερα με τη Δημογραφία, «οι οικονομικές συνέπειες των δημο-

returning regularly for decades with regionally differing consequences of depopulation which had the effect that the agriculturally or economically less productive areas were given up» P. FARQUHARSON, Byzantium, Planet Earth and the Solar System, στο: *The Sixth Century. End or Beginning?*, Brisbane 1996 (στο εξής: FARQUHARSON, Planet Earth), σ. 263-269, κυρίως σ. 267.

45. BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 62· TREADGOLD, *History*, ό.π., σ. 248.

46. RUSSEL, *Earlier Plague*, ό.π., σ. 174, 181· BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 60.

47. E. H. TUMA, *European Economic History: Tenth Century to the Present*, New York 1971 (μτφρ. Μ. Π. ΧΑΤΖΗΠΡΟΚΟΠΟΥ, τ. Ι, Αθήνα 1978) [στο εξής: TUMA, *Οικονομική Ιστορία*], σ. 141-142. Ο E. H. Tuma στηρίζεται σε στοιχεία από όλη τη Δ. Ευρώπη του 14ου αι. μ.Χ. και υπολογίζει ότι ο πληθυσμός μειώθηκε κατά μέσο όρο κατά 30%.

48. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Οικονομία - Κοινωνία*, ό.π., σ. 182. Ο Ν. Σβορώνος υπολογίζοντας και τις απώλειες από τους πολέμους με τους Πέρσες και τους Αβαρασλάβους δέχεται ότι ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας στο τέλος του βου αι. είχε μειωθεί κατά μέσο όρο 25% και σε μερικές περιοχές ίσως περισσότερο.

49. Ρ. Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, *Αρχαία και Βυζαντινή Οικονομική Ιστορία*, Αθήνα 1983, σ. 201.

50. ΡΑΤΛΑΓΕΑΝ, *Pauvrete*, ό.π., σ. 80.

γραφικών εξελίξεων συνδέονται με τις δομικές μεταβολές του πληθυσμού» και κύρια δομικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού θεωρούνται η ηλικία και το επάγγελμα⁵¹. Πράγματι το πλήγμα που δέχτηκε η ομάδα των νέων ανθρώπων⁵², που φέρει το βάρος της οικονομικής δραστηριότητας, προκάλεσε γενική οικονομική οπισθοδρόμηση. Ειδικότερα η μαζική εξαφάνιση των αγροτών - χωρικών οδήγησε στη μείωση της προσφοράς γεωργικών προϊόντων⁵³: στις πόλεις πλήγμα δέχτηκαν οι παραγωγικές τάξεις, χειρώνακτες, τεχνίτες, ναύτες, που κατά τεκμήριο είναι οι φτωχότεροι και επλήγησαν περισσότερο⁵⁴: υπήρξε έτσι στενότητα στην προσφορά εργασίας, που οδήγησε σε διπλασιασμό και τριπλασιασμό των αμοιβών⁵⁵: η άνοδος αυτή των μισθών

51. G. ΤΑΡΙΝΟΣ, *Éléments de Démographie: analyse, déterminants socio-économiques et histoire des populations* [Collection U. Série Sociologie], Paris 1991 (μτφρ. Ν. ΒΟΥΛΕΛΗΣ, Αθήνα 1993), σ. 461· I. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία Βυζαντινού Κράτους, τ. Α', Ε' ανατ., Θεσσαλονίκη 1978, 1995* (στο εξής: ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία Α'*), σ. 525.

52. Ό.π., σ. 100-105.

53. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Άνέκδοτα*, ό.π., III.23.144.17-21· Πρβλ. ΡΑΤΛΑΓΕΑΝ, *Pauvreté*, ό.π., σ. 91.

54. Ό.π., σ. 99 και 109-110.

55. Ed. CXXII, ό.π., όπου σημειώνεται: *Έγνωνεν ώς μετά την παιδείσιν την κατά φιλανθρωπίαν του δεσπότου Θεου γενομένην οι τας πραγματείας και τας μεθοδείας μετερχόμενοι και οι διαφόρων τεχνών και οι περι την γην εργάται, έτι γε μήν και οι ναῦται, όφείλοντες μάλλον καλλίονες γενέσθαι, εις πλεονεξίαν δεδώκασι, και διπλασίονας και τριπλασίονας τιμάς τε και μισθούς παρά την άρχαίαν συνήθειαν έπιζητοῦσι*. Πρβλ. ΡΑΤΛΑΓΕΑΝ, *Pauvreté*, ό.π., σ. 90. Για την Patlagean η μαζική εξαφάνιση των παραγωγών, των τεχνιτών και των χωρικών, η οποία άλλαξε ριζικά την οικονομική κατάσταση, είναι μια βεβαιότητα. ΤΥΜΑ, *Οικονομική Ίστορία*, ό.π., σ. 145. Ο Ε. Tuma πιστεύει ότι οι επιδημίες και οι λιμοί του 14ου αι. μ.Χ. οδήγησαν σε πληθυσμιακή μείωση, επίπτωση της οποίας ήταν η στενότητα στην προσφορά εργασίας, που οδήγησε με τη σειρά της σε μια γενική αύξηση του επιπέδου των μισθών, κοινή για διάφορα εταγγέλματα. MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68· DURLIAT, *Peste*, ό.π., σ. 112, 118. Ο Durliat κατά τρόπο αξιωματικό απορρίπτει την πληροφορία που μας δίνει ο νόμος. Πιστεύει ότι οι διαφοροποιήσεις, στις οποίες ο νόμος αναφέρεται, δεν είχαν καμιά επίπτωση στη γενική σταθερότητα των μισθών και των τιμών. Γενικά ο Durliat δυσπιστεί στις πληροφορίες, που μας δίνουν οι πηγές, διότι πιστεύει ότι είναι μερικές και υπερβολικές κατά την άποψη του πρέπει να υπολογίζουμε ότι ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων στην Κωνσταντινούπολη φοβήθηκε την επιδημία και έφυγε από την πόλη· ο Προκόπιος όμως θεωρεί ότι η μείωση του πληθυσμού της Πόλης δεν οφειλόταν στη φυγή, αλλά στο θάνατο από την επιδημία και αναφέρει μεγάλο αριθμό θανάτων. Μπορεί βέβαια κανείς να αντιπαραθέσει αυτό, που ο G. ΒΕΑΥΙΟΥΑΝ, *Ίστορικός χρόνος*, στο: *L'histoire et ses méthodes*, Paris 1961 (μτφρ. ΕΛΕΝΗ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, τ. Α', Αθήνα 1979) [στο εξής: ΒΕΑΥΙΟΥΑΝ, *Ίστορικός χρόνος*] σ. 105 λέει: «Θά άποφύγει (ενν. ο ιστορικός) πρώτα άπ' όλα να περιφρονήσει τις πηγές της (ενν. της ιστορίας) έν όνόματι ένός βιαστικού όρθολογισμού». AVERIL CAMERON, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, London and New York 1993, σ. 164. Η Α. Cameron *πάλι δέχεται* ότι: «arguments which seek to downplay its effects (ενν. plague's) in relation to individual sites must logically be equally suspect».

δημιουργώντας μεγαλύτερη ζήτηση, στην οποία δεν μπορούσε, όπως είδαμε, να ανταποκριθεί η προσφορά, έφερε πληθωρισμό, που αναστάτωνε την οικονομία και κυρίως φαλκίδευε τα εισοδήματα ιδίως των κατώτερων κοινωνικών τάξεων⁵⁶.

Οι οικονομικές επιπτώσεις από την πληθυσμιακή μείωση οδήγησαν στη φτώχεια τις κατώτερες τάξεις, παράλληλα όμως μείωσαν τη φορολογική βάση της αυτοκρατορίας. Ήδη ο Ιουστινιανός κατά τη δεκαετία του 540 προσπάθησε να αντιμετωπίσει τη δημοσιονομική συρρίκνωση: μείωσε τις μη στρατιωτικές δαπάνες, προσπάθησε να πατάξει τη φοροδιαφυγή των πλουσίων - πράξη που προκάλεσε την αντίδραση των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων -, έκανε κρατικό μονοπώλιο την παραγωγή και διάθεση μεταξιού, κυρίως επεξέτεινε τη φορολογία των γεωργών υποχρεώνοντάς τους να πληρώνουν το φόρο των γειτόνων, που είχαν πεθάνει από την επιδημία⁵⁷. Ο συγκεκριμένος φόρος της *έπιβολής*, αν και πολλοί πιστεύουν ότι υπερτονίζεται από τον Προκόπιο για ευνόητους λόγους⁵⁸, καθιστούσε τη φορολογία της γης πολύ βαριά και πολλές φορές τους ανάγκαζε να την εγκαταλείψουν επιδεινώνοντας τη θέση τους και τη θέση όσων παρέμεναν⁵⁹.

Μερικοί ερευνητές πιστεύουν ότι ο Ιουστινιανός προσπάθησε να καλύψει τις ανάγκες του κράτους σε χρήμα φορολογώντας τις ανώτερες τάξεις:

-
56. PH. GRIERSON, *Byzantine Coins*, London, Berkeley and Los Angeles, 1982 (στο εξής: GRIERSON, *Coins*), σ. 19. Ο Grierson εκφράζει την άποψη ότι οι τιμές στο τέλος του 6ου αι. πρέπει να ήταν υψηλότερες σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες του ίδιου αιώνα και ότι στην αρχή του 7ου ήταν υψηλότερες στην Ανατολή από ό,τι ήταν στην Ιταλία και τη Β. Αφρική. ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Famine and Pestilence*, ό.π., σ. 58, 164.
57. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Ἀνέκδοτα*, ό.π., III.23.144.22 και 145.1-2: *Φόρον γάρ τὸν ἐπέτειον οὐποτε ἀνίει πραττόμενος οὐχ ἦπερ ἐκάστω ἐπέβαλλε μόνον, ἀλλὰ καὶ γειτόνων τῶν ἀπολωλότων τὴν μοῖραν*. Πρβλ. J. KARAYANNOPOULOS, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958 (στο εξής: KARAYANNOPOULOS, *Finanzwesen*), σ. 242· PATLAGEAN, *Pauvrete*, ό.π., σ. 90-91· BIRABEN - LE GOFF, *Plague*, ό.π., σ. 63, όπου σημειώνουν: «One may also think that the decline in tax revenues due to the plague caused great disarray in the finances of the Byzantine Empire». MANGO, *Byzantium*, ό.π., σ. 68· DURLIAT, *Peste*, ό.π., σ. 113· FARQUHARSON, *Planet Earth*, ό.π., σ. 267· BROWN, *Υστερη Αρχαιότητα*, ό.π., σ. 164-165· Χ. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική 6ος - 11ος αιώνας*, Αθήνα 2000 (στο εξής: ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Στρατηγική*), σ. 73, 76, 92, 113, όπου στη σ. 113 σημειώνει: «η παντελώς απρόβλεπτη επιδημία της πανώλης έπληξε την πληθυσμιακή και δημοσιονομική βάση του Βυζαντίου».
58. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, *Ἀνέκδοτα*, ό.π., III.23.144.22 και 145.1-2· Πρβλ. PATLAGEAN, *Pauvrete*, ό.π., σ. 91.
59. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Οικονομία - Κοινωνία, Ιστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. Ζ', Αθήνα 1978 (στο εξής: ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Οικονομία*), σ. 278-305, κυρίως σ. 285, όπου σημειώνει: «Τὸ σύστημα τῆς ἐπιβολῆς καὶ τῆς συλλογικῆς εὐθύνης γὰ τὴν πληρωμὴ τῶν φόρων καθιστᾷ τὴν ἀρετὰ βαρὰ φορολογία τῆς γῆς ἀκόμη βαρύτερη καὶ σὲ πολλές περιπτώσεις δυσβάστακτη».

σε μια οικονομία όμως, της οποίας τα έσοδα προέρχονταν στο μέγιστό τους ποσοστό από τη φορολόγηση των μικροκαλλιεργητών, αυτό ήταν αδύνατο⁶⁰. Βέβαια και η αύξηση της φορολογίας των αγροτών δεν μπορούσε να λύσει το πρόβλημα της υστέρησης των δημοσίων εσόδων, διότι ένα μέρος της εισπράττονταν σε είδος, που τα πλεονάσματά του δεν μπορούν να διατηρηθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα⁶¹.

Πάντως με τα διάφορα οικονομικά μέτρα που είδαμε ότι πήρε ο Ιουστινιανός εξασφάλισε μια συνεχή ροή χρημάτων και κατόρθωσε στο τέλος να πετύχει τους στόχους του, όμως οι οικονομικές βάσεις της αυτοκρατορίας είχαν κλονιστεί. Αυτό καταδεικνύουν οι καθυστερήσεις στη μισθοδοσία του στρατεύματος, που άρχισαν ήδη από τα χρόνια του Ιουστινιανού και συνεχίστηκαν στα χρόνια των διαδόχων του. Το 548 η φρουρά της Ρώμης στασίασε και σκότωσε το διοικητή· επανήλθε στην τάξη, όταν πληρώθηκε. Το 550 Ίσαυροι στρατιώτες άνοιξαν την πύλη της Όστιας και οι Γότθοι κατέλαβαν τη Ρώμη· εφτακόσιοι αυτομόλησαν στους Γότθους «ἐλπίζοντας, όπως σημειώνει ο R. Browning, τουλάχιστον ότι θά πληρώνονταν τακτικά»⁶².

60. JONES, Later Roman Empire, ό.π., σ. 465, όπου σημειώνει: «the figures are not exactly comparable, but they suggest that the revenue derived from agriculture was something like twenty times that derived from trade and industry». ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οικονομία, ό.π., σ. 299, όπου σημειώνει: «... ή άμεσα συνδεδεμένη με τη φοροδοτική ικανότητα των φορολογουμένων άξιοποίηση τής γής, που γίνεται όλοένα περισσότερο ή πρωταρχική πλουτοπαραγωγική πηγή, είναι ή συνεχής φροντίδα τής άγροτικής πολιτικής των αυτοκρατόρων σε όλη αυτή την περίοδο» και σ. 303: «... για την οικονομία τής εποχής... ή άγροτική οικονομία γίνεται ό κύριος τομέας τής βυζαντινής οικονομίας και ό κύριος παράγοντας τής δημοσιονομίας «έθνικου πλούτου»». MANGO, Byzantium, ό.π., σ. 43, όπου σημειώνει: «The main source of wealth as well as of taxation was agriculture»· M. F. HENDY, Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450, Cambridge 1985 (στο εξής: HENDY, Monetary Economy), σ. 157, όπου σημειώνει: «It has been calculated that, in the fifth and sixth centuries, the revenue derived from land and agriculture amounted to something like twenty times that derived from trade and industry. The precise figures of 95% (land) and 5% (trade) are doubtless open to dispute, but their order is likely to be correct». ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ίστορία Α', ό.π., σ. 735: «Διά ν' άποφύγουν τās πιέσεις τών φορολογικών ύπαλλήλων πολλάκις οί μικρογεοϋχοι κατέφευγον ύπό τήν προστασίαν μεγαλοκτηματιών έχόντων τήν δύναμιν να τούς προστατεύσουν... πρὸς προφανή διατάραξιν και τής κοινωνικής ίσορροπίας και τής οικονομικής ωφελείας τού κράτους, άφου ό μεγαλοκτηματίας κατόρθωνε ν' άποφύγη τήν πληρωμήν τού φόρου». BROWN, Ύστερη Αρχαιότητα, ό.π., σ. 164.

61. KARAYANNOPOULOS, Finanzwesen, ό.π., σ. 96-97. Στη σ. 97 σημειώνει: «Deshalb wird im 6. Jh. die Frage auch in diesem Sinne gelöst: ein Teil der Steuer muss in Naturalien, der übrige Teil kann in Geld abgeführt werden». ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Οικονομία, ό.π., σ. 285· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ίστορία Α', ό.π., σ. 667.

62. ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ, Πόλεμοι, ό.π., VII.30.427.14-24: Τότε και όσοι στρατιώται πρὸς Βελισαρίον ἐπι

Επίσης το φανερώνει η μείωση του αποθέματος σε χρυσό, από το οποίο αντλούσε, για να πληρώσει τους Πέρσες και τους Βαλκάνιους επιδρομείς και να συνεχίσει τα δημόσια έργα. Η μείωση αυτή ήταν εξαιρετικά σημαντική, διότι το απόθεμα χρυσού εξασφάλιζε στο Βυζαντινό Κράτος τη δυνατότητα πραγματοποίησης έκτακτων δαπανών για την αντιμετώπιση κρίσεων. Ακόμα το δείχνουν η μείωση του βάρους των νομισμάτων - χρυσών και χάλκινων - και η πρακτική της χρησιμοποίησης παλιών νομισμάτων, στα οποία αποτύπωναν την όψη του νέου αυτοκράτορα⁶³.

Ο Ιουστίνος, ανεπιφύως του Ιουστινιανού και στενός του συνεργάτης (*κουροπαλάτης*) γνώριζε την οικονομική κρίση και την υστέρηση των φορολογικών εσόδων, που είχε ως κύρια αιτία τη δημογραφική κάμψη λόγω της επιδημίας και των λιμών, καθώς και τη μείωση του αποθέματος χρυσού. Έστρεψε λοιπόν την προσοχή του στο συγκεκριμένο θέμα και προσπάθησε καταργώντας κυρίως ή μειώνοντας τις πληρωμές σε ξένους λαούς να αυξήσει τα έσοδα της αυτοκρατορίας και να δημιουργήσει ένα οικονομικό απόθεμα· περιόρισε επίσης τη χρηματοδότηση για την κατασκευή δημοσίων οικοδομημάτων⁶⁴.

τῆς Ῥώμης φρουρὰ ἐτετάχατο τὸν σφῶν ἄρχοντα Κόνωνα κτείνουσιν... πρέσβεις τε τῶν ἱερῶν τινὰς πέμπουσιν, ἀπισχυριζόμενοι ὡς, ἦν μὴ βασιλεύς... χρόνου ὄητου τὰς συντάξεις ἐκτίσσι ὄσας δὴ αὐτοῖς τὸ δημόσιον ὄφειλε, Τουτίλα τε καὶ Γότθοις οὐδὲν μελλήσαντες προσχωρήσουσι. Βασιλεύς τε αὐτοῖς τὴν δέησον ἐπιτελῆ ἐποίει. Πρβλ. BROWNING, Ἰουστινιανός, ὁ.π., σ. 185· OSTROGORSKY, Ἰστορία, ὁ.π., σ. 149, όπου σημειώνει: «Στὸν στρατὸ μειώθηκε αἰσθητὰ ἡ πειθαρχία καὶ ἔγιναν πολλές φορές ἀνοικτές διαδηλώσεις διαμαρτυρίας, πού ἐντάθηκαν μὲ τὴν περικοπή τοῦ μισθοῦ τῶν στρατιωτῶν». ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἰστορία Α', ὁ.π., σ. 570-572. Στὴ σ. 571 σημειώνει: «Μὲ ἀνεπαρκῆ στρατεύματα (ενν. ο Βελισάριος), μὲ στρατηγούς δυσκόλως ὑπακούοντες, μὲ γλίσχρα οἰκονομικὰ μέσα κατετρίβετο εἰς μικρὰς συγκρούσεις καὶ ἀγῶνας». TREADGOLD, History, ὁ.π., σ. 255, όπου σημειώνει: «Yet from Justinian to Phocas the army also showed a tendency to mutiny... Justinian continually delayed payrolls». ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Στρατηγική, ὁ.π., σ. 92.

63. BROWNING, Ἰουστινιανός, ὁ.π., σ. 206, όπου σημειώνει: «Ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ νὰ καταβάλλει ὑψηλοὺς φόρους στοὺς Πέρσες καὶ τὸν τελευταῖο χρόνο στοὺς Ἀβάρους εἶχε ἐξαντλήσει τὰ ἀποθέματα τοῦ κράτους». GRIERSON, Coins, ὁ.π., σ. 4 καὶ 19. Ο Grierson γράφει ὅτι τὸ νόμισμα τοῦ ἐνός νομμίου ἐξαφανίστηκε, ὅπως καὶ τὸ πεντανόμισμο ὡς τὰ τέλη τοῦ βου. αἰ. καὶ τὸ χρυσὸ νόμισμα γνώρισε ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις μειωμένου βάρους. WHITBY, Maurice, ὁ.π., σ. 11· ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Στρατηγική, ὁ.π., σ. 77· Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Ο πόλεμος ἐσχατῆ λύση, στο: *Βυζάντιο. Κράτος καὶ Κοινωνία. Μνήμη Νίκων Οικονομίδη*, ΑΝΝΑ ΑΒΡΑΜΕΑ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ - Ε. ΧΡΥΣΟΣ (εκδ.), Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003 (στο ἐξῆς: ΧΡΥΣΟΣ, Πόλεμος), σ. 543-563, όπου μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν τακτικὴ ἐξαγορὰς τῆς εἰρήνης, που ἐφάρμοζαν οἱ Βυζαντινοί.
64. Α. ΣΤΡΑΤΟΣ, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' Αἰῶνα, τ. Α', (602-626), Ἀθήνα 1965, (στο ἐξῆς: ΣΤΡΑΤΟΣ, Βυζάντιον), σ. 30· BROWNING, Ἰουστινιανός, ὁ.π., σ. 206· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἰστορία Β', ὁ.π., σ. 35, όπου σημειώνει: «Ἀξιοσημείωτοι εἶναι αἱ προσπάθειαι τοῦ Ἰουστίνου... πρὸς διασφάλισιν τῆς οἰκονομικῆς εὐεξίας τοῦ κράτους». WHITBY, Maurice, ὁ.π., σ. 11, όπου σημειώ-

Ο Τιβέριος αντέστρεψε την οικονομική πολιτική του Ιουστίνου Β', μια πολιτική οικονομικής περιστολής και έφτασε στο άλλο άκρο· με τη λανθασμένη οικονομική πολιτική του χάριζε φόρους, ενώ η οικονομία δεν άντεχε, για να είναι λαοφιλής, και με τη μέχρι σπατάλης γενναιοδωρία του δαπάνησε σχεδόν όλο το απόθεμα σε χρυσό του Ιουστίνου⁶⁵. Οι συγγραφείς της εποχής τοποθετούνται απέναντί του ανάλογα με τις διαθέσεις που έτρεφαν για το πρόσωπό του. Ο Ιωάννης Εφέσου λέει ότι άφησε τα θησαυροφυλάκια άδεια, σαν να τα σκούπισε μια σκούπα. Ο Ευάγριος αντίθετα επαινώντας τον λέει ότι δε μάζευε χρυσάφι καταπιέζοντας τους υπηκόους του και ότι τα χρήματα, που κακώς είχαν μαζευτεί, τα χρησιμοποίησε σωστά. Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι παρά την εντιμότητά του δε διέθετε την ισχυρή βούληση, που απαιτούσαν οι περιστάσεις· γι' αυτό και άσκησε μια πολιτική παροχών, που τον έκανε δημοφιλή. Δεν αντιλαμβανόταν επίσης ότι εξαιτίας της επιδημίας και των φυσικών καταστροφών η οικονομία είχε κλονιστεί και ότι επομένως μείωνε τους απαραίτητους για την άμυνα του κράτους πόρους και υπονόμεινε το έργο του διαδόχου του⁶⁶.

Σε αυτή την κατάσταση βρισκόταν η οικονομία, όταν ο Μαυρίκιος ανέβηκε στο θρόνο. Δεν ήταν μόνο το θησαυροφυλάκιο άδειο, επειδή ο Τιβέριος είχε σπαταλήσει το απόθεμα του Ιουστίνου Β', τα βάθρα της ίδιας της οικονομίας είχαν κλονιστεί. Η οικονομία ήταν ευάλωτη λόγω της πληθυσμιακής και δημοσιονομικής συρρίκνωσης. Οι επαναλαμβανόμενες εξάρσεις της επι-

νει: «Justin... payed attention to increasing the empire's revenues and building up a financial reserve». TREADGOLD, *History*, ό.π., σ. 283.

65. ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΦΕΣΟΥ, ό.π., V.358· Πρβλ. ΣΤΡΑΤΟΣ, Βυζάντιον, ό.π., σ. 30-31· BROWNING, Ίουστινιανός, ό.π., σ. 211· HENDY, *Monetary Economy*, ό.π., σ. 193, όπου ο Hendy σημειώνει ότι ο Τιβέριος ξόδεψε μόνο για τα έξοδα της υπατείας του της 1ης Ιανουαρίου 579 518.400 χρυσά νομίσματα (solidi), εκτός από ασήμι και μετάξι. Αν σκεφτεί κανείς ότι μόνο το ποσό αυτό ήταν το ένα δέκατο του ετήσιου τακτικού προϋπολογισμού και συνυπολογίσει τα ασυνήθιστα μεγάλα ποσά ως δώρα (donativae), που προσέφερε σε στρατιώτες και ανώτερους αξιωματούχους, κατανοεί ότι αυτά δεν μπορούσαν να καλυφθούν από τα τακτικά έσοδα του προϋπολογισμού - ήδη είχε μειώσει κατά ένα τέταρτο τον έγγειο φόρο για μια τετραετία - και γι' αυτό υπέστη αφαιμάξη το απόθεμα χρυσού, που είχε σχηματίσει ο Ιουστίνος Β'.
66. ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΦΕΣΟΥ, ό.π., V.358· ΕΥΑΓΡΙΟΣ, ό.π., V.209.18-19 και 209.27-28, όπου σημειώνει: *κίβδηλον δὲ τὸν χρυσὸν ἤγειτο τὸν ἐκ δακρύων ἤκοντα και τοῖς τοῖνν κακῶς συλλεγεῖσι χρήμασι ἐς δέον χρῆσάμενος, τὰ πρὸς τὸν πόλεμον ἐξηργήετο*. ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, ό.π., σ. 64.12-13· Πρβλ. JONES, *Later Roman Empire*, ό.π., σ. 307· BROWNING, Ίουστινιανός, ό.π., σ. 211, 213 και 215· HENDY, *Monetary Economy*, ό.π., σ. 193, όπου σημειώνει: «... the treasury, left in a depleted state by Tiberius». ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ίστορία Β'*, ό.π., σ. 38· WHITBY, *Maurice*, ό.π., σ. 11· TREADGOLD, *History*, ό.π., σ. 228, όπου σημειώνει: «Tiberius had spent practically all of Justin II's gold reserve» και σ. 236, 283.

δημίας - μόνο από το 573-574 ως το τέλος της βασιλείας του Μαυρικίου είχαν επανέλθει τρεις φορές -, καθώς και των φυσικών καταστροφών, που συννοδούνταν από λιμούς - στα χρόνια του Μαυρικίου δυο φορές, 582 και 601-602 - είχαν συρρικνώσει τον πληθυσμό. Η αρχική μείωση του πληθυσμού είχε τώρα διπλασιαστεί κατά την E. Patlagean και έφτανε ίσως το 20-30%⁶⁷. Έτσι και η δημοσιονομική βάση περιοριζόταν· η αυτοκρατορία δεν είχε τη δυνατότητα να αντλεί από τη φορολογία έσοδα τόσα, όσα της χρειαζόνταν⁶⁸. Για να χρηματοδοτήσει τις ανάγκες του στρατού, του οποίου τα έξοδα ανέρχονταν στο 50% περίπου του ετήσιου τακτικού προϋπολογισμού, ώστε να αντιμετωπίσει τους εχθρούς στα τρία μέτωπα, ανατολικό, δυτικό και βαλκανικό, έπρεπε να εξασφαλίσει έσοδα⁶⁹. Τρεις δυνατότητες είχε· να μειώσει τις εσωτερικές δαπάνες, να αντλήσει χρήματα από το απόθεμα χρυσού, να προχωρήσει σε μεγάλη αύξηση της φορολογίας. Οι δύο τελευταίες εκ των πραγμάτων ήταν αδύνατες· άρα του έμενε η πρώτη⁷⁰.

Έστρεψε λοιπόν την προσοχή του στη μείωση των δαπανών, για να μπορέσει να δημιουργήσει οικονομικό απόθεμα χρυσού. Κατανοούσε ότι, αν αυτό δε συνέβαινε, θα κλονιζόταν η θέση της αυτοκρατορίας ως πρώτης οικονομικής δύναμης της εποχής, που μπορούσε με την οικονομική της ισχύ να ελίσσεται και με τα χρήματα να διακανονίζει θέματα εξωτερικής πολιτι-

67. Ό.π., σ. 106-108.

68. WHITBY, Maurice, ό.π., σ. 19, όπου σημειώνει: «Shortage of money was a recurrent problem during Maurice's reign».

69. HENDY, Monetary Economy, ό.π., σ. 171-2. Ο Henty υπολογίζει ότι τον 6ο αι. τα έσοδα του ετήσιου τακτικού προϋπολογισμού ήταν περίπου πέντε εκατομμύρια (5.000.000) χρυσά νομίσματα (solidi). Από αυτά οι περιοχές στη Δύση, που μόλις είχαν επανακτηθεί, προσέφεραν μόνο το ένα εκατομμύριο (1.000.000) χρυσά νομίσματα (solidi). Ο στρατός για τις ετήσιες τακτικές ανάγκες του απορροφούσε το 50% του προϋπολογισμού· το άλλο μισό πήγαινε στη διοίκηση. Αυτές οι δύο υπηρεσίες δαπανούσαν τέσσερα ως πέντε εκατομμύρια (4.000.000 - 5.000.000) χρυσά νομίσματα ετησίως. Όταν φυσικές καταστροφές και επιδημίες έπλητταν την αυτοκρατορία και τα έσοδα περιοριζόνταν, μόνη πηγή για την κάλυψη των τακτικών και έκτακτων δαπανών, καθώς και για την εκτέλεση δημοσίων έργων ήταν το απόθεμα χρυσού. Διαφορετικά έπρεπε να μειώσουν τις δαπάνες. Ο Ιουστινιανός βρήκε ένα απόθεμα από τον Αναστάσιο εικοσιτριών εκατομμυρίων (23.000.000) χρυσών νομισμάτων - ίσο περίπου με πέντε τακτικούς προϋπολογισμούς -, το οποίο ήδη από τα χρόνια του θείου του Ιουστίνου διέθεσε για την εκτέλεση δημόσιων έργων - ιδίως στις δεκαετίες 520 και 530 - και για τη διπλωματία. Έτσι το απόθεμα παρά τις προσπάθειες του Ιουστίνου Β' παρέμενε χαμηλό στα χρόνια των διαδόχων του ως το τέλος του 6ου αι. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, 'Ιστορικοί και Χρονογράφοι, ό.π., σ. 504· ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Στρατηγική, ό.π., σ. 74, 75 και 77.

70. ΣΤΡΑΤΟΣ, Βυζάντιον, ό.π., σ. 31, όπου σημειώνει: «Όταν ό Μαυρίκιος εύρέθη πρό κενών ταμείων, ήναγκάσθη νά γίνη τρομερά φειδωλός». ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, 'Ιστορικοί και Χρονογράφοι, ό.π., σ. 500· ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Στρατηγική, ό.π., σ. 76-77.

κής, να εξαγοράζει δηλαδή σε κάποιες περιπτώσεις την ειρήνη⁷¹. Ήδη στη Δύση αναγκαζόταν να δαπανά χρήματα - σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, όπως το 584 και το 598-601 η δαπάνη για εξαγορές έφτασε στο 1% του τακτικού προϋπολογισμού -, διότι οι επανακτημένες περιοχές δεν μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν τις νέες αμυντικές δαπάνες που δημιουργήθηκαν. Επομένως οι περιοχές αυτές δεν προσέφεραν τίποτα στη δημιουργία εισοδηματικού πλεονάσματος. Ο Ανδρέας Στράτος αναρωτιέται: «Ποιον ήτο τὸ τίμημα αὐτῆς τῆς προσπάθειάς (εν. ἐπανασυστάσεως);» και απαντά: «Ἡ ἐξάντλησις τοῦ Κράτους καὶ ὁ ἄμεσος κίνδυνος καταστροφῆς του» και παρακάτω σημειώνει ότι: «ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις πού ἄφησεν ὁ Ἰουστινιανὸς στοὺς διαδόχους του ἦτο ἀθλία. Ὅχι μόνον δὲν ὑπῆρχαν χρήματα σὰ ταμεῖα ἀλλὰ τὰ χρέη ἦσαν μεγάλα καὶ οἱ δανεισταὶ ἀπαιτητικοί»⁷². Στο βαλκανικό μέτωπο το ποσό των 80.000 χρυσών νομισμάτων (solidi), που κατέβαλλε κατ' έτος στους Αβάρους από την άνοδό του στο θρόνο, αυξήθηκε σε 100.000 από

71. ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΦΕΣΟΥ, ό.π., V.358, όπου σημειώνει: «But when... Maurice became king in his (Tiberius') stead, he found the palace swept as clean as if it had been emptied with a broom, and was compelled therefore to take possession of any money that was discovered, or came in from the taxes, and withhold his hand, and effect savings in the expenses of the army, and hoard it up, saying, 'I must not disperse and scatter the money, but collect and store it up, that I may have the means of purchasing peace for the state'». Πρβλ. WHITBY, Maurice, ό.π., σ. 18· ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Στρατηγική, ό.π., σ. 76· ΧΡΥΣΟΣ, Πόλεμος, ό.π., σ. 544-548, όπου ο Χρυσός εξηγεί τους λόγους, για τους οποίους οι Βυζαντινοί κατέφευγαν σ' αυτή την τακτική.
72. ΣΤΡΑΤΟΣ, Βυζάντιον, ό.π., σ. 26-27 και 29· JONES, Later Roman Empire, ό.π., σ. 309· HENDY, Monetary Economy, ό.π., σ. 171. Ο Hendy υπολογίζει ότι το ένα εκατομμύριο (1.000.000) χρυσά νομίσματα (solidi), όπως σημειώθηκε, που ήταν ο προϋπολογισμός των περιοχών που είχαν επανακτηθεί, το κράτος το δαπανούσε για το στρατό και τη διοίκηση· επομένως οι περιοχές αυτές δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν χρήματα για τη δημιουργία αποθέματος χρυσού· όπως ο ίδιος σημειώνει: «In the long term... and as a source of surplus revenue, Justinian's reconquest was a dead loss». Όμως η κεντρική διοίκηση ήταν υποχρεωμένη να πληρώνει από τα αποθέματα χρυσού για εξαγορές· έτσι πλήρωσε το 584 πενήντα χιλιάδες (50.000) χρυσά νομίσματα (solidi) στους Φράγκους, 1% δηλαδή του τακτικού προϋπολογισμού, για να αντιμετωπίσουν τους Λομβαρδούς· επίσης το 598 πλήρωσε στους Λομβαρδούς 500 λίτρες χρυσού, τριάντα οχτώ χιλιάδες (38.000) δηλαδή χρυσά νομίσματα ή 0,8% του ετήσιου τακτικού προϋπολογισμού για τη σύναψη ειρήνης, ποσό που ανανεωνόταν ως το 601. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ίστορία Β', ό.π., σ. 22, 42 και σ. 51. Στη σ. 22 ο Ι. Καραγιαννόπουλος δε δέχεται ότι η πολιτική της επανάκτησης εξάντλησε οικονομικά το κράτος και γι' αυτό οι περισσότερες από τις περιοχές αυτές χάθηκαν γρήγορα. ΠΑΠΑΣΩΤΗΡΙΟΥ, Στρατηγική, ό.π., σ. 111-112, όπου σημειώνει: «Εκ των υστέρων έγινε ξεκάθαρο ότι η επανάκτηση της Δ. Μεσογείου αποτέλεσε μείζον στρατηγικό σφάλμα» και σ. 113: «Οι επανακτημένες περιοχές δημιούργησαν νέες αμυντικές υποχρεώσεις σε εκτεταμένα μέτωπα. Οι νέες επαρχίες δεν ήταν σε θέση να χρηματοδοτήσουν την άμυνά τους σε περίοδο που η κεντρική κυβέρνηση αντιμετώπιζε έντονα δημοσιονομικά προβλήματα».

το 584 και σε 120.000 από το 600, δηλαδή 2% περίπου του ετήσιου τακτικού προϋπολογισμού⁷³. Σε όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Μαυρικίου το ποσό αυτό έφτασε το 40% περίπου ενός ετήσιου προϋπολογισμού.

Έτσι, η προσπάθειά του στράφηκε στην περικοπή των εξόδων για την ανάληψη της υπατείας και κυρίως των μισθών των στρατιωτών του ανατολικού και βαλκανικού μετώπου.

Την υπατεία την ανέλαβε για μια εβδομάδα μόνο, την 25η Δεκεμβρίου του 583. Έτσι, αν και μοίρασε τα συνηθισμένα δώρα, απέφυγε τη δαπάνη για τελετές και αγώνες⁷⁴.

Την άνοιξη του 588 ο Μαυρίκιος, και επειδή χρωστούσε τα δώρα της πενταετηρίδας, οφειλή που θα επιβάρυνε την οικονομία της αυτοκρατορίας, προσπάθησε να αντικαταστήσει τα επιδόματα για όπλα του στρατού του ανατολικού μετώπου με παροχές σε είδος, όπλα δηλαδή. Έτσι η πληρωμή του μισθού σε μετρητά θα μειωνόταν από είκοσι σε δεκαπέντε νομίσματα, κατά 25% δηλαδή. Επειδή το κόστος του εξοπλισμού και η μισθοδοσία του στρατεύματος απορροφούσαν το 25% του ετήσιου τακτικού προϋπολογισμού, η αποδοχή της ρύθμισης αυτής θα σήμαινε μείωση των εξόδων του προϋπολογισμού κατά 6% περίπου. Ο στρατός αρνήθηκε να δεχθεί τη ρύθμιση και επαναστάτησε· επανήλθε στην τάξη ύστερα από ένα χρόνο, αφού στο μεταξύ η περικοπή των μισθών είχε ανατραπεί⁷⁵.

Στο τέλος του 593 ο Μαυρίκιος έδωσε εντολή στο στρατηγό του Πρίσκο

73. ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, ό.π., σ. 273.9-10: *Ἐπεντίθενται δὲ καὶ ἄλλαι εἴκοσι χιλιάδες χρυσῶν ταῖς σπονδαῖς*. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 252.31-4 και σ. 253.1· Πρβλ. JONES, *Later Roman Empire*, ό.π., σ. 310· ΣΤΡΑΤΟΣ, Βυζάντιον, ό.π., σ. 27 και 101· BROWNING, Ἰουστινιανός, ό.π., σ. 220· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία Β', ό.π., σ. 43· WHITBY, Maurice, ό.π., σ. 90· ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Ἱστορικοί καὶ Χρονογράφοι, ό.π., σ. 491· TREADGOLD, *History*, ό.π., σ. 228· ΧΡΥΣΟΣ, Πόλεμος, ό.π., σ. 546. Ο Ε. Χρυσός υπολογίζει ότι για τη ματαίωση των επιδομάτων των Αβάρων στο δεύτερο μισό του 6ου αι. και κατά το πρώτο τέταρτο του 7ου αι. ως το 626 το Κράτος δαπάνησε 6.000.000 χρυσά νομίσματα.

74. HENDY, *Monetary Economy*, ό.π., σ. 193, όπου σημειώνει: «... thereby holding it for one week only and ensuring that... he avoided or minimised expenditure on games. This was clearly done to relieve the treasury». WHITBY, Maurice, ό.π., σ. 18. Ο Μ. Whitby σημειώνει ότι την ανέλαβε και την 6 - 7 - 602, τη συνύασε όμως με την εικοσαετηρίδα (*vicennalia*) της ανόδου του στο θρόνο, για να αποφυγεί τουλάχιστον μερικές από τις βαριές δαπάνες.

75. ΕΥΑΓΓΡΙΟΣ, ό.π., σ. 224.23-33: *Ὅτε οὖν πρὸς τὸ στρατόπεδον ἀφίκετο (ενν. ο Πρίσκος)... προὔτιθαι τινά... περὶ τε τῆς ἀκριβοῦς ἐξοπλίσεως καὶ ὧν ἕκ τοῦ δημοσίου κομίσαιτο. Οἱ καὶ πρώην περὶ τούτων πεπυσμένοι ἐς τοῦμφανὲς τὸν θυμὸν ἐξέερρηξαν, ὁμόσε χωρήσαντες ἔνθα ἦν σκηνησάμενος, ληΐζονται μὲν βαρβαρικῶς ὅσα μεγαλοπρεπῶς αὐτῷ διεσκευάστο καὶ τῶν κειμηλίων τὰ τιμιώτερα, μικροῦ δὲ καὶ αὐτὸν διεχρήσαντο, εἰ μὴ... κατὰ τὴν Ἔδεσαν διεσώθη και σ. 225.17-26: *Τοὺς δὲ γε ἄλλους ἅπαντας ταξιάρχους, λοχαγούς τε καὶ χιλιάρχους... ἐκδιώξαντες, σφίσι χειροτονοῦσιν οὓς ἐβούλοντο, ἀναφανδὸν τὴν βασιλείαν βλασφη-**

να διαχειμάσει βόρεια του Δούναβη. Κατ' αυτόν τον τρόπο θα εξοικονομούνταν χρήματα και θα ανακουφιζόταν ο κρατικός προϋπολογισμός, διότι ο στρατός θα ζούσε με προμήθειες από την ύπαιθρο έξω από την επικράτεια του Κράτους. Όταν όμως οι στρατιώτες απείλησαν με στάση, ο Πρίσκος αγνόησε τη διαταγή του αυτοκράτορα. Ο Μαυρίκιος αντικατέστησε τον Πρίσκο με τον αδελφό του Πέτρο και του έδωσε εντολή να αναγγείλει στο στράτευμα ότι θα αντικαθιστούσε τα επιδόματα για όπλα και στολές με διανομές σε είδος· με τη ρύθμιση αυτή θα μείωνε το μισθό των στρατιωτών από τα είκοσι στα δέκα νομίσματα και τα έξοδα του ετήσιου τακτικού προϋπολογισμού κατά 12% περίπου. Όταν απειλήθηκε εξέγερση, ο Πέτρος αναγκάστηκε να αποκαταστήσει την αμοιβή⁷⁶.

Το φθινόπωρο του 602 έδωσε εντολή στον αδελφό του Πέτρο να αναγγείλει

μοῦντες... οὐδὲ γὰρ τακτοῖς μέτροις ἢ σταθμοῖς τὰς σιτίσεις ἐκομίζοντο, οὐδὲ μόναις ταῖς ἀπονεμυμέναις ἤκουοντο, ἀλλ' ἦν ἐκάστω θεσμός ἢ γνώμη καὶ μέτρον νενομισμένον ἢ βούλησις. ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, ὀ.π., σ. 111.9-29: Τρίτης δ' ἡμέρας παρωχηκνίας, καὶ τῆς τῶν στρατιωτικῶν σιτήσεων ἀπομειώσεως οὐκέτι ἐν παραβύστοις... ἀλλ' ἐς τὸ φανερὸν γενομένης τῷ πλήθει παντὶ ἀναρχίας ἀκμὴ λαμβάνει τὴν πρόοδον, καὶ πρὸς τῇ σκηνῇ τοῦ στρατηγοῦ τὰ πλήθη συρρέουσιν, ἃ μὲν λίθους ἐπιφερόμενα, ἃ δὲ καὶ ξίφη, ὡς ἐκάστω καθυπούργησεν ὁ καιρὸς... τοῦ δὲ πλήθους μηδὲν ἐντεῦθεν σωφρονιζόμενον, ἀλλὰ καὶ βάλλοντος τὸ ἀπόρητον λίθοις, εἰκότως ὁ στρατηγὸς, ἵππον τινὸς τῶν σωματοφυλάκων τοῦ βασιλέως περιτχνόν, πρὸς φνυγὴν ἐκδοὺς ἑαυτὸν παραδόξω σωτηρίᾳ τινὶ τὸν κίνδυνον παρεκρούσατο. Πρβλ. JONES, Later Roman Empire, ὀ.π., σ. 310· ΣΤΡΑΤΟΣ, Βυζάντιον, ὀ.π., σ. 31· BROWNING, Ἰουστινιανός, ὀ.π., σ. 216-217· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία Β', ὀ.π., σ. 44-45· WHITBY, Maurice, ὀ.π., σ. 19, 177, 286· TREADGOLD, History, ὀ.π., σ. 229-230· ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι, ὀ.π., σ. 500· ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΚΑΤΣΩΝΗ, Η επιβίωση των donatīna μετὰ τον 6ο αι., Βυζαντινά 20 (1999) 137-154, κυρίως σ. 143. Η Π. Κατσώνη πιστεύει ότι στα χρόνια του Μαυρικίου τα donatīna είχαν εγκαταλειφθεῖ. ΠΑΠΑΞΩΤΗΡΙΟΥ, Στρατηγική, ὀ.π., σ. 92.

76. ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, ὀ.π., σ. 239.3-15: *Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ Τατίμερα ἀντιπέμπει πρὸς τὸν πολέμαρχον βασιλείου δέλτους ἐπιφερόμενον ἦν δὲ ἡ τῶν δέλτων ἀξίωσις τὴν χεμέριον ὥραν αὐτόθι τοὺς Ῥωμαίους ποιήσασθαι. παραγεγονότος τοίνυν τοῦ Τατίμερ, καὶ τῶν βασιλικῶν γνωρισθέντων λόγων, θρῦλος ὑφάπτεται τῷ στρατεύματι. καταστασιάζει τοίνυν ἡ τῶν Ῥωμαίων πληθὺς παρωσαμένη τοὺς λόγους τοῦ αὐτοκράτορος, οἴκοι τε τὴν τοῦ ψύχους ὥραν ἐνεχείρει ποιήσασθαι· οὐ γὰρ ἐπὶ βαρβάρου γῆς ἐνανλιζεσθαι· ἔφασκον γὰρ ψυχὴ ὑπεῖναι δυσσημῶνῆτα, τὰ τε τῶν βαρβάρων πλήθη ἀκαταγώνιστα. ὁ δὲ στρατηγὸς πειθῆι τινὶ τακτικῇ τῆς στρατιᾶς τὸ δυσήνιον ὑπεμάλαττεν. ἐπεὶ δὲ γίνονται αἱ δυνάμεις πειθήνιοι, ἐπὶ βαρβάρου γῆς ὁ τῶν Ῥωμαίων πολέμαρχος διαλύει τὸν χάρακα καὶ σ. 245.26-246.16. Πρβλ. JONES, Later Roman Empire, ὀ.π., σ. 314: «Maurice gave orders that the army should winter north of the river, where they could live off the country and thus relieve the treasury of the cost of their upkeep». BROWNING, Ἰουστινιανός, ὀ.π., σ. 220· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία Β', ὀ.π., σ. 49-50· WHITBY, Maurice, ὀ.π., σ. 17, 165, 167· ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Ἱστορικοὶ καὶ Χρονογράφοι, ὀ.π., σ. 492· TREADGOLD, History, ὀ.π., σ. 232: «To shorten the war and reduce its cost, in fall 593 Maurice ordered the army to continue campaigning north of the Danube all winter, supplying*

στο στρατεύμα ότι θα ξεχειμώνιαζε στα βόρεια του Δούναβη, όπου θα ζούσε προμηθευόμενο τα απαραίτητα εφόδια από εκείνη την περιοχή· τα επιδόματα τροφής θα κόβονταν. Πίστευε έτσι ότι θα μπορούσε να αποθεματοποιήσει τα χρήματα, που δε θα ξόδευε για αγορά τροφίμων. Το αποτέλεσμα υπήρξε τραγικό για τον αυτοκράτορα. Ο στρατός επαναστάτησε και ανακήρυξε αυτοκράτορα τον εκατόνταρχο Φωκά, ο οποίος λίγο αργότερα τον σκότωσε⁷⁷.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αυτή ήταν η κατάσταση στα χρόνια του Μαυρικίου· υπήρχε κρίση οικονομική - δημοσιονομική συρρίκνωση και κυρίως εκμηδένιση του οικονομικού αποθέματος χρυσού -, που ήταν απότοκος της δημογραφικής κάμψης, της οποίας αιτία ήταν η επαναλαμβανόμενη επιδημία και οι λιμοί, κυρίως από φυσικές καταστροφές. Πρώτη αιτία ήταν οι κλιματολογικές διακυμάνσεις, που ξεκίνησαν το 536-537 με την έκρηξη του ηφαιστείου του Rabaul και διήρκεσαν περισσότερα από εξήντα χρόνια⁷⁸. Ο πειρασμός να τους αποδοθεί υπερβολική σημασία είναι εμφανής, όμως η απόλυτη φυσική αιτιοκρατία δε γίνεται αποδεκτή. Τα άτομα μπορούν να δράσουν και ως ένα σημείο να βάλουν τη σφραγίδα τους πάνω στα γεγονότα⁷⁹.

itself from the country» και σ. 255: «When Maurice found paying so many soldiers arduous, he thought of undoing part of Anastasius's military pay reform... in 594 he tried to replace both arms and uniform allowances with issues in kind, which would have reduced cash pay to just ten nomismata».

77. ΣΙΜΟΚΑΤΗΣ, ό.π., σ. 295.9-14: *ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ἐπώχλει δι' ἐπιστολέως τὸν Πέτρον τὸν ποταμὸν διαπεραιωσάμενον τὰς δυνάμεις τῆς τῶν βαρβάρων γῆς ἐπιβῆναι, τὰς τε τῶν στρατοπέδων ἀποτροφὰς αὐτόθεν τοὺς Ῥωμαίους ἀρύσασθαι, ἐγκοπὴν τε δημοσίων αἰτήσεων ἐντεῦθεν τῷ πρυτανεῖῳ παρέχεσθαι* και σ. 296.6-14: *ἐπεὶ δὲ ὁ Πέτρος ἀντιπρόσους τοῖς ὄχλοις ἐποιεῖτο τοὺς λόγους, λαῖλαψ μεγίστη θυμοῦ τοῖς στρατοπέδοις ἐνέσκηψεν. διὰ τοῦτο αἱ δυνάμεις τοῦ χάρακος ἀποκλίνας καταμόνας ἐκκλησίαν συνήθροισαν... ἐτέραν δὲ καὶ τῇ ἐς ὕστερον ἐκκλησίαν πεποιηκότα τὰ πλήθη ἔξαρχον τὸν ἐκατόνταρχον Φωκᾶν προεστήσαντο, ἐπὶ ἀσπίδος τε εἰς ὕψος ἐξάραντες εὐφήμον ἐκτόπως τὴν ἀναγόρευσιν* και σ. 304.26 κ.ε. ΘΕΟΦΑΝΗΣ, ό.π., σ. 286.14-19 και 23-26, σ. 287.4-8. Πρβλ. JONES, *Later Roman Empire*, ό.π., σ. 315· BROWNING, *Ἰουστινιανός*, ό.π., σ. 220-221· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία Β'*, ό.π., σ. 54-56· ΔΙΟΝΥΣΙΑ ΜΙΣΙΟΥ, *Ἡ Διαθήκη του Ηρακλείου Α'* και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα της διαδοχής στο Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 177-196. Στις σελίδες αυτές η συγγραφέας μιλά για τον τρόπο της ανόδου του Φωκά στο θρόνο. WHITBY, *Maurice*, ό.π., σ. 26, 168-169· ΚΑΡΠΟΖΗΣ, *Ἱστορικοί και Χρονογράφοι*, ό.π., σ. 500-503· TREADGOLD, *History*, ό.π., σ. 235.
78. ΒΕΑΥΙΟΥΑΝ, *Ἱστορικός χρόνος*, ό.π., σ. 100, όπου σημειώνει: «Οἱ κλιματολογικὲς διακυμάνσεις εἶναι ἓνα εἶδος πρώτης αἰτίας».
79. W. H. WALSH, *An Introduction to Philosophy of History*, London 1977 (μτφρ. Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ,

Ο Μαυρίκιος παρέλαβε μια οικονομική κρίση, η οποία τον ανάγκασε να δράσει μέσα σε ορισμένα πλαίσια: όμως τη διαχειρίστηκε με τρόπο έντιμο και αποφασιστικό. Διέγινωσε ότι η αυτοκρατορία έπασχε στο σημείο εκείνο, στο οποίο υπερετρούσε έναντι των αντιπάλων της, στην οικονομική δηλαδή ισχύ⁸⁰. Ο κίνδυνος της κατάρρευσης ήταν πάντα υπαρκτός λόγω της ανεπάρκειας αποθέματος χρυσού, η οποία οδηγούσε στη χρεωκοπία. Ο W. Treadgold σημειώνει σχετικά ότι η χρεωκοπία πρέπει να είχε απειλήσει επανειλημμένα την πολιτεία μεταξύ των ετών 541-610⁸¹. Εάν αυτό συνέβαινε, δε θα μπορούσε να υπερισχύσει των αντιπάλων της, οι οποίοι στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή υπερετρούσαν στρατιωτικά: στον τριμέτωπο αγώνα που διεξήγε, θα μπορούσε να υπερισχύσει, εάν είχε τη δυνατότητα κάποιους να τους εξαγοράζει και κάποιους να τους αντιμετωπίζει στο πεδίο της μάχης.

Ο Μαυρίκιος με αποφασιστικότητα, που πολλές φορές κατά τον W. Treadgold έφτανε στην ακαμψία, στράφηκε στη δημιουργία οικονομικού αποθέματος⁸². Αν και δεν υπήρξε ποτέ αφερέγγυος και η ροή των χρηματικών εκταμιεύσεων ήταν συνεχής, κατόρθωσε να σχηματίσει κάποιο είδος ταμειακού αποθέματος⁸³. Δεν ήταν λοιπόν ένας φιλάργυρος, όπως υποστηρίζουν κάποιοι, αλλά ένας ικανός αυτοκράτορας, που γνώριζε σε βάθος την κατάσταση της αυτοκρατορίας και προσπάθησε να τη βοηθήσει, για να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες.

Η πολιτική του ίσως ξεπερνούσε την εποχή του και δεν έγινε αποδεκτή. Οι αντιδράσεις ήταν συνεχείς και τελικά θανατώθηκε.

Ο Θουκυδίδης περιγράφοντας τις αντιδράσεις των Αθηναίων στην πολιτική του Περικλή κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου σημειώνει: *Οὐ μέντοι πρότερόν γε οἱ ξύμπαντες ἐπαύσαντο ἐν ὀργῇ ἔχοντες αὐτὸν πρὶν ἐξημίωσαν χρήμασιν. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Μαυρικίου οὐκ ἐπαύσαντο ἐν ὀργῇ ἔχοντες αὐτὸν παρὰ, ἀφοῦ τον ἐξόντωσαν*⁸⁴.

⁷⁹ Ἀθήνα 1982) [στο εἶξῃ: WALSH, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας], σ. 315.

80. WALSH, Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, ὁ.π., σ. 316-317.

81. TREADGOLD, History, ὁ.π., σ. 283.

82. TREADGOLD, History, ὁ.π., σ. 227.

83. ΣΤΡΑΤΟΣ, Βυζάντιον, ὁ.π., σ. 92, ὅπου σημειώνει: «Αὐτὴ, ἐν συντομίᾳ, ἦτο ἡ ἐν γένει κατάστασις τοῦ Βυζαντίου... κατὰ τὰ τέλη τοῦ Στ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος. Ἐσωτερικῶς τὰ οικονομικὰ εἶχαν ἀνορθωθῆ» καὶ σ. 93, ὅπου σημειώνει: «Ο Μαυρίκιος ἔκαμεν ὅ,τι μπορούσε διὰ τὰ ἀνορθῶσαι τὰ οικονομικὰ, τὰ κατεστραμμένα οικονομικὰ τῆς Αὐτοκρατορίας». TREADGOLD, History, ὁ.π., σ. 236.

84. ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, Ξυγγραφή, Ε. C. MARCHANT (εκδ.), Μ. Α., London 1955, Β.65.72. Πρβλ. WHITBY, Maurice, ὁ.π., σ. 19, ὅπου σημειώνει: «... years of difficult campaigning and thrift stored up reservoirs of ill will that were eventually released in Phocas' coup».

SUMMARY

THE IMPACT OF PLAGUES AND NATURAL DISASTERS AT THE END OF THE 6TH - BEGINNING OF 7TH CENTURY ON THE POLICY OF EMPEROR MAURICE

The subject of my paper at the 5th Colloquium of Byzantine Experts of Greece and Cyprus is the impact of plagues and natural disasters on the Empire under the rule of Maurice. In particular I refer to the plagues during the years of 541-542, 558-561, 573-574, 588-591 and 599-600, the droughts, the locust attacks and the famines which followed in 544-549, 552-560, 582, 600-602 and the harsh winter of 601 AD.

The sources are explored in order to verify the time at which these events occurred, the places at which they took place and the manner in which they manifested. The causes underlying them are also explored. According to palaeo-climatologists between 300 and 800 AD the Byzantine Empire region went through an extended period of drought, particularly at the end of the 6th century AD, the results of which were the famines of 544-549, 552-560, 582, 601 and 602 AD. Around the middle of the century there was an increase in rainfall perhaps due to the explosion of the volcano Rabaul which occurred in 536 AD¹. These alternations in climate conditions (dry - wet - dry) would seem to have been the cause of the outbreak of plague in 541-542 and its reappearance in 558, 573-574, 588 and 599. This disease had become epidemic.

Following this an attempt is made to explore the results and consequences which arose. The most important were demographic in nature. The epidemics struck adolescents to a particularly large degree and thus affected population renewal rates leading to a demographic downturn. If this is combined with the droughts and the famines it is clear that under the reign of Maurice there was an economic crisis which the Emperor had to attempt to confront and manage. The economic crisis was a result of the policies adopted by Justinian to re-conquer the western section of the state, which was a major strategic

1. For the event see Α. ΣΙΝΑΚΟΣ, Ένα περίεργο φυσικό φαινόμενο της εποχής του Ιουστινιανού: η «συννεφιά» των ετών 536-537 μ.Χ., *Βυζαντικά* 22 (2002) 31-48.

error, which generated financial burdens. Maurice was thus forced to follow a limited economic policy since the economy was vulnerable due to population and demographic decline. He attempted to reduce domestic expenditure to finance the needs of his army to face enemies on three fronts, in the East, the West and in the Balkans (it is possible that the raids by Avars and Slavs from the North were related to the droughts and the lack of food) and to create a gold reserve. If there were no such reserve the Empire's position as the leading economic power of the time, which could manipulate and settle foreign policy issues with its monetary strength, would be undermined. He handled an inherited problem in a forthright manner but his policy was not accepted, perhaps because it was ahead of its time.

This leads us to accept that Maurice was not an avaricious emperor as some historians have portrayed him but a worthy governor who in his efforts to redress the Empire's finances did not give into the pressure of the masses and was thus overturned.

ANASTASIOS K. SINAKOS